

Δρ. Ιωάννης Ν. Λίλης

έκλ. Λέκτορας Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας
τῆς Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας Ἡρακλείου Κρήτης

«Ἡ Πρὸς Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου»¹

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρὸς τὸν μαθητὴ τοῦ Τίτο ἔχει χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς ὡς «ποιμαντικὴ» ἐπιστολή, ἐφόσον ἀπευθύνεται σὲ ἓναν ποιμένα, τὸν Τίτο, τὸν πρῶτο ἐπίσκοπο Κρήτης. Στὴ συγκεκριμένη ἐπιστολή ὁ Παῦλος συμβουλεύει τὸν Τίτο γιὰ καίρια ποιμαντικὰ ζητήματα ὅπως μὲ ποιά κριτήρια θὰ πρέπει νὰ διαλέγει τοὺς ἐπισκόπους – πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας, ποιά χαρίσματα θὰ πρέπει νὰ διακρίνουν τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα, ἀλλὰ καί κάθε τάξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν μελῶν, τὴ σχέση τῶν χριστιανῶν μὲ τοὺς αἵρετικούς, τὴ σχέση τῶν χριστιανῶν μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἡ ἐπιστολή γράφτηκε στὰ ἑλληνικά, καί ὁ λόγος τῆς εἶναι σαφὴς καί καίριος μὲ χαρακτηριστικὴ λιτότητα καί περιεκτικότητα. Ἡ ἐπιστολή εἶναι μία δυνατὴ μαρτυρία γιὰ τίς πρῶτες ἡμέρες τοῦ χριστιανισμοῦ καί τίς δύσκολες συνθήκες πού συνάντησε στό ξεκίνημά του. Κυρίως ὅμως εἶναι ἓνα ἀκόμα καθαρὸ σημάδι τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ καί τοῦ ἁγιασμοῦ πού πρόσφερε στήν ἀνθρωπότητα· ἓνα σημάδι θεοφανείας. Ἡ παροῦσα μελέτη δέν ἀσχολεῖται μὲ γραμματολογικὰ ζητήματα πού ἄπτονται τοῦ ἐπιστημονικοῦ τομέα τῆς σύγχρονης βιβλικῆς ἐπιστήμης (ὅπως τό ζήτημα τοῦ συγγραφέα καί θέματα

---

¹ Μελέτη πού δημοσιεύθηκε στήν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Πέτρας καί Χερρονήσου*, συλλογικὸ ἐπιστημονικὸ τόμο, πού ἐκδίδεται προνοία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Πέτρας καί Χερρονήσου **κ. Νεκταρίου**, τόμος Β', Νεάπολις 2011, σελ. 181 – 228.

γνησιότητας τῆς ἐπιστολῆς) ἀλλά προσπαθεῖ νά ἐξετάσει τό ἐκκλησιολογικό – δογματικό ὑπόβαθρο τῆς ἐπιστολῆς καί τῶν καίρων ζητημάτων ποῦ ἀνακινεῖ.

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἐνα ἀπό τά πιό σπουδαία μνημεῖα ποῦ ἔχει ἀφήσει ὁ Χριστιανισμός στήν πορείας τῆς ἱστορίας τοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ Παλαιά καί ἡ Καινή Διαθήκη, τά δύο ἔργα ποῦ ἀποτελοῦν τήν Ἁγία Γραφή. Ἡ Παλαιά Διαθήκη δέν εἶναι ἕνα ἐνιαῖο βιβλίο, ὅπως φαίνεται στά μάτια τοῦ σύγχρονου ἀναγνώστη, καί τό ἴδιο ἀκριβῶς ἰσχύει βέβαια καί γιά τήν Καινή Διαθήκη. Ἀντιθέτως, καί τά δύο αὐτά ἀριστουργηματικά ἔργα εἶναι ἕνα σύνολο χιλιάδων χειρογράφων, τά ὁποῖα βρέθηκαν ἀντιγραμμένα ἐπίσης σέ χιλιάδες χειρόγραφα, καί κοσμοῦν σήμερα τίς πιό διάσημες βιβλιοθήκες τοῦ σύγχρονου κόσμου. Τήν ἴδια ὥρα ὅμως εἶναι καί σημαντικό λειτουργικό βιβλίο τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ὁ λειτουργικός πλοῦτος τῆς ὁποίας, μέ κέντρο τή θεία λειτουργία, δέν σταμάτησε ποτέ νά τελεῖται. Εἴμαστε ἀπόλυτα πεπεισμένοι ἀπό τήν ἐπιστημονική ἔρευνα πῶς κανένα κείμενο τῆς Ἁγίας Γραφῆς, οὔτε τῆς Παλαιᾶς οὔτε τῆς Καινῆς Διαθήκης, δέν σώζεται στό πρωτότυπο. Ὅλα τά σωζόμενα χειρόγραφα εἶναι ἀντιγραφές τῶν πρωτοτύπων, τά ὁποῖα σήμερα δέν ὑπάρχουν. Ἐπίσης ἕνα βιβλίο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μπορεῖ νά βρίσκεται ἀντιγραμμένο ὄχι μόνο σέ ἕνα χειρόγραφο ἀλλά σέ πολλά. Ἡ Σοφία Σολομώντος γιά παράδειγμα βρίσκεται σέ τέσσερις μεγάλους κώδικες (τοῦ Βατικανοῦ, τό Σιναῖτικό, τόν Ἀλεξανδρινό, τοῦ Ἐφραΐμ τοῦ Σύρου), ἀλλά σώζεται καί σέ πολυάριθμα χειρόγραφα δευτερευούσης σημασίας.²

Καί ἡ Παλαιά ὅπως καί ἡ Καινή Διαθήκη περιγράφουν ζωντανά γεγονότα θεοπτίας καί θεοφάνειας, οἱ συγγραφεῖς τῶν ὁποίων πρῶτα τά βίωσαν καί κατόπιν τά ἔγραψαν. Ἐπομένως καθῶς μελετοῦμε τά ἐν λόγω κείμενα

---

² Δημήτρη Καϊμάκη, *Σύντομη Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη (Επιλογή ἐνοτήτων ἀπό τή Βίβλο τῆς Ἱερουσαλήμ) Μετάφραση*, Ἐκτυπωτική ΕΠΕ «Uniprint Hellas» Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 124.

πρέπει να αναζητούμε πρωτίστως τα ζωντανά γεγονότα που περιγράφουν τα κείμενα και κατόπιν τό ίδιο τό κείμενο. Τα ζωντανά γεγονότα που περιγράφει ή Παλαιά Διαθήκη είναι οί περίφημες θεοφάνειες όπως ή θεοφάνεια του Άβραάμ στίς βελανιδιές του Μαμβρη, ή ή θεοφάνεια του Μωυση στο όρος Χωρηβ που περιγράφονται σε όλα τα σχεδόν τα βιβλία της. Τα ζωντανά γεγονότα που περιγράφει ή Καινή Διαθήκη είναι αυτά που σχετίζονται μέ τό γεγονός της ενανθρωπίσεως του Ιησου Χριστου, ή όποια είναι ή κατεξοχήν θεοφάνεια, καθώς είδαμε τό δεύτερο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος όσο καλύτερα γίνονταν εφόσον προσέλαβε τήν ανθρώπινη φύση. Ο Χριστός κατά τή διάρκεια της επίγειας ζωής του, παρέπεμπε τακτικά στα κείμενα της Παλαιας Διαθήκης – ή όποια τότε δέν λέγονταν βέβαια Παλαιά Διαθήκη εφόσον δέν είχε γραφτεί ή Καινή, αλλά ή Γραφή ή οί Γραφές ή γέγραπται, τό γεγραμμένον, κατά τάς γραφάς, ό νόμος και οί προφήται,³ ή οί αρχαίοι· συνήθιζε να λέγει *εῤῥέθη τοῖς ἀρχαίοις*⁴– όχι βέβαια τόσο στα χωρία της όσο στα ίδια τα γεγονότα της. Οί παλαιοδιαθηκικές αναφορές του Κυρίου είναι πρωτίστως σε γεγονότα και δευτερευόντως σε συγκεκριμένα χωρία όχι μόνο γιατί ή σημερινή ἀρίθμηση κεφαλαίων και στίχων δέν ύπήρχε τήν εποχή εκείνη, αλλά γιατί ή Παλαιά Διαθήκη ήταν για τούς Έβραίους κυρίως τό ιερό σημείο αναφορας του έθνους τους και κατόπιν ένα φιλολογικό, προς μελέτη, κείμενο. Επίσης δέν θα πρέπει να μάς διαφεύγει πώς ή σημερινή ἀρίθμηση κεφαλαίων και στίχων έγινε πολλούς αιώνες αργότερα. Να αναφέρουμε ενδεικτικά πώς ή σημερινή διαίρεση του κειμένου της Καινης Διαθήκης σε κεφάλαια έγινε τον 13ο αιώνα από τον επίσκοπο Καντουρίας Στέφανο Langton και ή διαίρεση σε στίχους από τον παρισινό τυπογράφο Robert Stephanus τό 1551.⁵

Η Παλαιά Διαθήκη περιγράφει γεγονότα που διαδραματίστηκαν μέσα σε 1500 περίπου χρόνια. Και μόνο ή απόσταση τόσων αιώνων κάνει φανερό πώς

³ Ιωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2019, σελ. 72.

⁴ Στην επί του όρους όμιλία ό Χριστός αναφέρει πολλές φορές τή φράση *εῤῥέθη τοῖς ἀρχαίοις* βλ. Ματθ. 5, 21· 5, 27· 5, 33.

⁵ Ιωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, σελ. 36.

είναι χιλιάδες οί συγγραφείς τῶν κειμένων της καί ἐπομένως εἶναι ἀδύνατον νά τούς βροῦμε ἢ νά μή βροῦμε ἀσυνέχειες καί χάσματα μεταξύ τῶν γεγονότων ποῦ περιγράφει. Εἶναι χαρακτηριστικό ἐπίσης πῶς πολλές διηγήσεις ἀναφέρονται δύο φορές.⁶ Ἀντιθέτως τά γεγονότα ποῦ περιγράφονται στήν Καινή Διαθήκη λαμβάνουν μία ἔκταση ποῦ δέν ξεπερνᾷ τά πενήντα μέ ἐξήντα χρόνια γεγονός ποῦ καθιστά πολύ πιό εὐκόλη τήν ἔρευνα τῶν κειμένων της γιά τό σύγχρονο μελετητή.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὡς ὁ Υἱός καί Λόγος τοῦ Θεοῦ ποῦ ἔγινε ἄνθρωπος καί τό κεντρικό πρόσωπο τῆς Καινῆς Διαθήκης, εἶναι αὐτός ποῦ φώτισε τήν ἀλήθεια τῶν γεγονότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐπομένως γιά νά καταλάβουμε τά γεγονότα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, θά πρέπει πρῶτα νά μελετήσουμε τά γεγονότα τῆς Καινῆς Διαθήκης καθώς μόνο αὐτά εἶναι ποῦ διευκρινίζουν τό ἀκριβές περιεχόμενο τῶν γεγονότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Δεν εἶναι το καλύτερο νά διαβάσουμε πρῶτα τήν Παλαιά Διαθήκη καί κατόπιν τήν Καινή, ἀλλά το προτιμότερο εἶναι νά διαβάσουμε πρῶτα τήν Καινή Διαθήκη καί κατόπιν νά πᾶμε στήν Παλαιά, γιατί ὁ Χριστός, ὡς τό κέντρο τῶν δύο Διαθηκῶν, εἶναι τό πρόσωπο ποῦ θά μᾶς ἐξηγήσει τό περιεχόμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐφόσον ὁ Χριστός ἔπρεπε νά ἔρθει μέσα στήν ἱστορία γιά νά προσλάβει τήν ἀνθρώπινη φύση καί νά τήν ἀγιάσει, ἔπρεπε ἐκ τῶν πραγμάτων νά προσλάβει πραγματικά τήν ἀνθρώπινη φύση καί ἡ πορεία του νά εἶναι ἀπόλυτα ταιριαστή μέ τίς φάσεις τῆς δικῆς μας ζωῆς. Ἐπρεπε λοιπόν ἐκ τῶν πραγμάτων νά διαλέξει ἕνα λαό καί ἕνα ἔθνος μέσα στό ὅποιο θά γεννιόταν – ὅπως συμβαίνει μέ ὅλους τους ἀνθρώπους – καί νά περάσει ἀπό ὅλες τίς φάσεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἀπό τίς ὁποῖες περνᾷ ὁ κάθε ἄνθρωπος : βρεφική ἡλικία, νηπιακή, ἐφηβική, δωδεκαετής, ὥριμου ἀνδρός καί ἀπό τό θάνατο, γιά νά ἀγιάσει πλήρως τήν ἀνθρώπινη φύση καί ζωή. Ἀπό τήν ἱστορία γνωρίζουμε πῶς διάλεξε τόν ἐβραϊκό λαό χωρίς βέβαια νά ὑπάρχει κάποια ἐπαρκῆς ἐξήγηση γιατί διάλεξε τόν συγκεκριμένο λαό. Σίγουρα κύριο χαρακτηριστικό στοιχεῖο τοῦ συγκεκριμένου

---

⁶ Δημήτρη Καϊμάκη, *Σύντομη Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη (Επιλογή ἐνοτήτων ἀπό τή Βίβλο τῆς Ἱερουσαλήμ) Μετάφραση*, σελ. 163.

λαοῦ εἶναι τό θρησκευτικό στοχεῖο – στοιχεῖο πού δέν τό βρίσκουμε τόσο ἔντονο σέ ἄλλους λαούς, – τό ὅποιο ὁ Χριστός ἀρκετές φορές τό ἐκμεταλλεῦτηκε γιά νά κάνει κατανοητή τήν ἀλήθεια τοῦ προσώπου Του, ὅμως σέ καμία περίπτωση δέν μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε σοβαρά πώς αὐτός εἶναι ὁ ἀκριβής λόγος, γιά τόν ὅποιο ὁ Χριστός διάλεξε τό ἑβραϊκό ἔθνος γιά νά γεννηθεῖ. Ἡ σωστή, σύμφωνη μέ τίς σαφεῖς προϋποθέσεις τῆς δογματικῆς θεολογίας ἀλήθεια εἶναι πῶς ἔπρεπε νά διαλέξει ἕνα ἔθνος γιά νά προσλάβει πραγματικά τήν ἀνθρώπινη φύση καί νά τήν ἀγιάσει, καί αὐτό συμβαίνει νά εἶναι τό ἑβραϊκό.

Ἐφόσον ὁ Θεός διαλέγει, πρό καταβολῆς κόσμου, νά στείλει τόν Υἱό τοῦ μέσω τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ στόν κόσμο γιά νά προσλάβει τήν ἀνθρώπινη φύση φρόντισε, ἀποφασίζει ἐπίσης πρό προκαταβολῆς κόσμου νά στείλει στόν συγκεκριμένο λαό σημάδια καί πρόσωπα, ὅπως τούς Πατριάρχες, τούς Προφῆτες, τούς Κριτές, γιά νά δείξουν τήν ἀλήθεια τῶν θεοφανειῶν καί νά προετοιμάσουν τό ἔδαφος γιά τήν κατεχοχὴν θεοφάνεια : τήν ἐνανθρώπιση τοῦ Υἱοῦ Του. Ἄν ὁ Θεός διάλεγε ἄλλο λαό καί ὄχι τούς Ἑβραίους γιά νά στείλει τόν Υἱό Του, εἶναι προφανές πῶς θά φρόντιζε σέ ἐκεῖνο τό λαό νά ὑπάρχει ἡ ἀνάλογη προετοιμασία. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό πῶς οἱ προφῆτες ἀποκαλοῦνται στήν Παλαιά Διαθήκη ὡς οἱ ὀρῶντες καί οἱ βλέποντες τῶν θεοφανειῶν τοῦ ἀσάρκου Λόγου.⁷

Τό γεγονός ὅτι ὁ Θεός βρίσκεται ἔξω ἀπό τήν ἱστορία, ἔξω ἀπό τό χρόνο καί ἔξω ἀπό τόν τόπο ἀφοῦ ὁ ἴδιος εἶναι ὁ δημιουργός του χρόνου καί τοῦ τόπου, καί γνωρίζει τά πάντα πρὶν συμβοῦν, δέν σημαίνει πῶς ὁ ἴδιος καθορίζει τή ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καί εἶναι ὁ ἴδιος ὁ αἴτιος τῶν πτώσεων καί τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ ἀνθρώπου. Πάντοτε ὁ αἴτιος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος γιατί πλάστηκε ἀπολύτως ἐλεύθερος. Ἔτσι καί ὁ Θεός ἐνῶ γνωρίζει τά πάντα πρὶν συμβοῦν πρό καταβολῆς κόσμου, μέχρι ὅμως νά πραγματοποιηθοῦν «δέν εἶναι καί ὁ ἴδιος σίγουρος» ἂν

⁷ Βλ. γιά τό θέμα Νίκου Ἀθ. Ματσούκα, *Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, σημεῖα νοήματα ἀποτυπώματα* ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 17 – 18, 352. Πρβλ. ἐπίσης Δημήτρη Καϊμάκη, *Σύντομη Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη (Ἐπιλογή ἐνοτήτων ἀπό τή Βίβλο τῆς Ἱερουσαλήμ) Μετάφραση*, σελ. 132.

τελικά θά συμβοῦν ὅπως τὰ γνωρίζει, γιατί μπορεῖ νά τὰ ἀλλάξει τελευταία στιγμή ἢ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Βέβαια καί αὐτήν τήν ἀλλαγὴν, ἂν συμβεῖ, ὁ Θεός τή γνωρίζει, ὅμως χρησιμοποιοῦμε καταχρηστικά τήν ἔκφραση πῶς καί ὁ ἴδιος ὁ Θεός «δέν εἶναι σίγουρος ἂν θά συμβοῦν ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως τὰ γνωρίζει» γιά νά δείξουμε πῶς αὐτή ἢ ἐξέλιξη ὅπως καί κάθε ἄλλη, δέν ἔρχεται ἐπειδή τή γνωρίζει ὁ Θεός, ἀλλά ἐπειδή τήν ἀποφασίζει ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος. Ὅλοι οἱ Πατέρες Θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας σημειώνουν σέ σχέση μέ τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου πῶς ποτέ δέν καταργεῖται. Ἄν καταργηθεῖ, τότε παύει νά ὑπάρχει ἄνθρωπος. Ἔτσι σύμφωνα μέ αὐτήν τή θέση κλειδί τῆς δογματικῆς διδασκαλίας δέν εἶναι αἴτιος ὁ Χριστός γιά τήν προδοσία τοῦ Ἰούδα ἐπειδή γνώριζε, ὡς Θεός, πρό καταβολῆς κόσμου πῶς μία μέρα θά τόν προδίκε. Μέχρι τελευταία στιγμή ὁ Ἰούδας εἶχε κάθε δυνατότητα ἐλεύθερα νά ἀλλάξει γνώμη καί νά μήν προδώσει τό Δάσκαλό του.

Ἐπειδή ὅμως ὁ Θεός στέλνει τὰ σημάδια καί τούς προφήτες του δέν σημαίνει πῶς οἱ Ἑβραῖοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τὰ δοῦν καί νά τὰ καταλάβουν, ἂν οἱ ἴδιοι δέν τό ἀποφασίσουν ἐλεύθερα. Ἐπίσης δέν σημαίνει πῶς θά δοῦν καί θά καταλάβουν τήν ἀλήθεια ἀπό τήν ἀρχή. Μπορεῖ στήν ἀρχή νά εἶναι τυφλοί καί νά τή συνειδητοποιήσουν ἀργότερα ἢ μπορεῖ ἡ ἀλήθεια νά ἔρθει καί νά μή τήν καταλάβουν καθόλου, ὅπως συνέβηκε μέ πολλούς ἀκόμα καί στά χρόνια τῆς τέλει θεοφάνειας, δηλαδή τῆς παρουσίας τοῦ ἴδιου του Χριστοῦ. Περνοῦσαν ἀπό δίπλα Του καί δέν καταλάβαιναν ὅτι εἶχαν μπροστά τους τήν ἀλήθεια, γιατί δέν τό ἤθελαν οἱ ἴδιοι ἐλεύθερα, ἀκόμα καί ὁ ἴδιος ὁ μαθητής τοῦ ὁ Ἰούδας.

Ὅταν λοιπόν οἱ συγγραφεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γράφουν τὰ κείμενά τους δέν σημαίνει πῶς ἔχουν ὅλοι καταλάβει πλήρως τήν ἀλήθεια, καί φυσικά δέν μπορεῖ ὁ Θεός νά πιάσει τό χέρι τους καί νά κατευθύνει τήν γραφίδα τους. Ἔτσι παρατηροῦμε πῶς σέ πολλά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναφέρεται ρητῶς πῶς ὁ Θεός διατάζει διακεκριμένα πρόσωπα τοῦ Ἰσραήλ νά σκοτώσουν χιλιάδες πρόσωπα ἐχθρικοῦ τους λαοῦ μέ τή δική του εὐλογία ἢ ἐμφανίζεται ὁ Θεός νά ἔχει παράλογες ἀπαιτήσεις ἀπό τό λαό του ποῦ θά δίσταζε νά τῆς ζητήσῃ ἀκόμα καί ἓνας ἄνθρωπος. Ὅλα αὐτά φυσικά καί δέν τὰ ἔχει ζητήσῃ ὁ

ἴδιος ὁ Θεός. Ὁ βιβλικὸς συγγραφέας ποῦ τὰ ἔγραψε φαντάζεται πῶς τὰ ζήτησε ὁ Θεός καί πῶς ἔχει ἀνάλογες ἀξιώσεις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἐπιπλέον δὲν θὰ πρέπει νὰ παραθεωρήσουμε καί μία ἄλλη παράμετρο, τὴν ὁποία σημειώνει πολὺ εὐστοχα ὁ Σταῦρος Καλαντζάκης. Τὰ σημεῖα τῶν βιβλικῶν κειμένων ποῦ φαντάζουν στὰ μάτια μας «ὄχι τόσο ἐποικοδομητικά, ἀκόμη καί ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα...μποροῦν νὰ αἰτιολογηθοῦν, ἂν ἐκληφθοῦν ὡς μέρος τῆς βραδείας παιδείας τοῦ ἀνθρώπου τῆς Π. Διαθήκης καί κατανοηθοῦν σέ σχέση μὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο μόρφωσης καί ἀντιληπτικῆς ἰκανότητος στὴν ἀποδοχὴ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως».⁸

Ἄλλωστε τὰ αὐστηρά καί ἀπάνθροπα θεσπίσματα τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου ὅπως τὸ «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός» (ποῦ ἀναφέρεται στὸ Ἐξ. 21, 24 – 25 καί Μάτθ. 5, 38) «ἐντάσσονταν τότε στὴν προσπάθεια καταπράυνσης καί ἄμβλυνσης τῶν σκληρῶν καί βίαιων συνηθειῶν τῶν ἀπαιδευτῶν ἀνθρώπων καί ἐξημέρωσης τοῦ βάνουσου τρόπου ζωῆς τους. ... Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ νόμο τῆς ἀνταπόδοσης (law of retaliation) ἢ τῆς διὰ τῶν ἴσων τιμωρίας, δηλ. τῆς ταυτοπάθειας (lex talionis), ὁ ὁποῖος ἴσχυε καί σ' ἄλλους ἀρχαίους λαούς. Ὅμως στὴν Π. Διαθήκη ποτέ δὲν ἐφαρμόστηκε, καθὼς ἡ ἔνταξη καί ἡ ἐπὶ κλησὶ του στὴ νομοθεσίαν τῆς εἶχαν καθαρὰ προληπτικὸ καί κατασταλτικὸ χαρακτήρα. Διότι ἀπέβλεπε στὸ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ἰσραηλίτη νὰ διαπράξῃ κακὸ στὸν ἄλλο ἀπὸ φόβο μήπως καί αὐτὸς τοῦ τὸ ἀνταποδώσῃ. Ἦταν συνεπῶς μία διάταξη, ποῦ ἔθετε φραγμὸ στὴ διάθεσή του γιὰ ἀντεκδίκηση καί δὲν εἶχε σχέση μὲ τὴν αὐτοδικία».⁹

Εἶναι λάθος γιὰ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας νὰ διατυπώσουμε τὴ φράση πῶς ὁ Θεός στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἐμφανίζεται ἀτελῶς καί θαμπὰ ἐνῶ στὴν Καινὴ ἐμφανίζεται πλήρως καί καθαρὰ. Τὸ σωστὸ εἶναι πῶς οἱ ἄνθρωποι ποῦ ἔγραψαν τὴν Παλαιὰ Διαθήκη τὸν κατάλαβαν ἀτελῶς, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι ποῦ ἔγραψαν τὴν Καινὴ τὸν κατάλαβαν πλήρως. Ὁ Υἱὸς καί Λόγος

⁸ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, (ἐπιμέλεια Ἀθανάσιος Παπαρνάκης, Δ.Θ.) ἐκδόσεις Π. Πουρναρά Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 79.

⁹ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη*, σελ. 79.

τοῦ Θεοῦ κατά τή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι α) εἶναι ἄτρεπτος καί ἐπομένως εἶναι πάντοτε ὁ ἴδιος, συνεπῶς καί ἡ ἐμφάνιση τοῦ πάντοτε γίνεται μέ τόν ἴδιο τρόπο καί β) ἡ ἐμφάνισή του στή δημιουργία (ἡ δημιουργία ὀνομάζεται κτίση στή γλώσσα τῆς δογματικῆς θεολογίας) δέν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπό τήν παροχή τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Ἄν ὁ Υἱός ἐμφανιζόταν ἀτελῶς στήν Παλαιά Διαθήκη τότε δέν θά ὑπῆρχε ἡ παροχή τῆς ζωῆς καί ἡ κτίση θά ὀδηγοῦνταν στό μηδέν – μία στιγμή ὁ Θεός νά πάρει τό ζωοποιό του Πνεῦμα ἀπό τή δημιουργία ὅλη ἡ κτίση ὀδηγεῖται στό μηδέν – καί γι' αὐτό εἶναι δογματικό λαθός νά ὑποστηρίξουμε πῶς σέ κάποια φάση τῆς ἱστορίας, καί συγκεκριμένα στή Παλαιά Διαθήκη, ὁ Υἱός ἐμφανίζεται ἀτελῶς, ἐνῶ σέ κάποια ἄλλη τέλεια. Ὁ Υἱός ὡς ἄτρεπτος ἐμφανίζεται πάντοτε μέ τόν ἴδιο τρόπο γιά νά παρέχει τή ζωή, ἀλλά τά ἐλεύθερα νοήμονα δημιουργήματα τό συνειδητοποιοῦν διαφορετικά.

Ἀπό τήν ὥρα ποῦ ὁ Υἱός καί Λόγος τοῦ Θεοῦ γίνεται καί τέλειος ἄνθρωπος καί προσλαμβάνει τέλεια (=ὀλόκληρη) τήν ἀνθρώπινη φύση μέσα στόν ἔβραϊκό λαό, φροντίζει νά χρησιμοποιεῖ στό λόγο τοῦ φράσεις καί εἰκόνες ἀπό τήν ἱστορία τοῦ συγκεκριμένου λαοῦ γιά νά μιλήσει τήν ἴδια γλώσσα μαζί καί νά καταστήσει εὐληπτή τήν καινούρια πραγματικότητα πού ἔφερε στήν ἀνθρωπότητα. Πολύ χαρακτηριστική στή συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου *Μεσσίας*. Καθώς ὁ λαός τοῦ Ἰσραήλ σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶχε νά ἀντιμετωπίσει πολλούς ἐχθρικούς λαούς, ὅπως οἱ Ἀσσύριοι, οἱ Βαβυλώνιοι, οἱ Φιλισταῖοι πάντοτε περίμενε ἕναν στρατιωτικό Μεσσία, δηλαδή στρατιωτικό σωτήρα καί λυτρωτή, ποῦ θά τόν λύτρωνε ἀπό τόν ἐκάστοτε ἐχθρικό λαό. Στά χρόνια του σπουδαιότερου προφήτη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τοῦ προφήτη Ἡσαΐα τόν ὄγδοο αἰώνα π.Χ., οἱ δέκα φυλές τοῦ Βορείου βασιλείου ἀπειλοῦνταν ἀπό τό βασιλιά τῶν Ἀσσυρίων Σενναχηρίμ καί ὁ προφήτης Ἡσαΐας καί τούς ὑπενθυμίζει πῶς ἀπό τήν ἁμαρτία καί τά λάθη τούς ἔφτασαν σέ αὐτήν τήν κατάσταση ἀλλά καί τούς ἐμψυχώνει πῶς θά ἔρθει ὁ

Μεσσίας, ο οποίος θα τους λυτρώσει από τους Ασσυρίους.¹⁰ Μέσα στον Ισραήλ ο Ησαΐας έχει το ρόλο και του εθνικού ήρωα.¹¹

Όμως ο προφήτης Ησαΐας, ο οποίος ως προφήτης είναι πρωτίστως τό στόμα του Θεού – αυτή είναι η αποστολή των προφητών, να είναι τό στόμα του Θεού – χωρίς όμως να παραθεωρείται και ένας ούτως ή άλλως ήγητικός τους ρόλος μέσα στο λαό του Ισραήλ, χρησιμοποιεί τό στρατιωτικό περιεχόμενο του ὄρου Μεσσίας, πού πρωτίστως τούς ἐνδιέφερε εκείνη τήν ὥρα καθώς ἀπειλοῦνταν ἡ ζωή τους, ὥστε να μιλήσει γιά τόν πραγματικό Μεσσία, τόν Ἰησοῦ Χριστό, τό δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδος, πού θά ἐρχόταν ὕστερα ἀπό ὀχτώ αἰῶνες γιά να λυτρώσει τήν ἀνθρώπινη φύση ἀπό τή φθορά καί τό θάνατο. Τήν ὥρα πού ὁ λαός κινδύνευε μέ ἀφανισμό ἀπό ἕναν ἐχθρικό βασιλιά εἶναι φυσικό να μήν ἐνδιαφέρεται γιά κάτι πού θά συνέβαινε ὕστερα ἀπό ὀχτώ αἰῶνες, καί γί' αὐτό ὁ Ησαΐας χρησιμοποιεῖ τόν στρατιωτικό ὄρο γιά να μιλήσει μαζί τους. Ἐκεῖνο ὅμως πού τόν ἐνδιαφέρει πρωτίστως εἶναι να μιλήσει γιά τόν πραγματικό Μεσσία, πού θά ἐρχόταν ὕστερα ἀπό ὀχτώ αἰῶνες γιά να ἀγιάσει τήν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, γεγονός πού ἐνδιαφέρει κάθε λαό, σέ κάθε ἐποχή, καί ἐκεῖ ἐστιάζει τήν προσοχή του. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ Ἐκκλησία θεωρεῖ τόν Ησαΐα ὡς τόν κορυφαῖο τῶν προφητῶν καί τό δικό του ὄνομα ἀναφέρει στό λειτουργικό πλοῦτο τῶν μυστηρίων τῆς χειροτονίας καί τοῦ γάμου, καθώς χρησιμοποίησε ἕναν ὄρο συνηθισμένο γιά τόν Ισραήλ γιά να προφητέψει τή μεγαλύτερη ἀλήθεια, τόν ἐρχομό τοῦ πραγματικοῦ Μεσσία.

Καί ὁ ἴδιος ὁ Χριστός χρησιμοποιεῖ τή λέξη *Μεσσίας* γιά να δείξει ὅτι εἶναι ὁ πραγματικός Θεός πού προανήγγειλαν οἱ προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τό συγκεκριμένο ὄρο ὄχι μόνο τόν εἶχαν χρησιμοποίησει οἱ προφῆτες, ἀλλά καί ἐξακολουθοῦσε να εἶναι ἐπίκαιρος στίς μέρες τοῦ Κυρίου καθώς οἱ Ἑβραῖοι περιμέναν καί τότε ἕναν στρατιωτικό Μεσσία πού θά τούς ἐλευθέρωνε ἀπό τούς

¹⁰ Βλ. σχετικά Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, σημεῖα νοήματα ἀποτυπώματα*, σελ. 350 – 351.

¹¹ Δημήτρη Καϊμάκη, *Σύντομη Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη (Επιλογή ενοτήτων ἀπό τή Βίβλο τῆς Ἱερουσαλήμ) Μετάφραση*, σελ. 150.

Ρωμαίους. Παρατηρούμε πώς ο Χριστός χρησιμοποιεί όρους από τη καθημερινή ζωή των Έβραίων, του λαού τον οποίο διάλεξε για να γεννηθεί ως άνθρωπος, ώστε να κάνει έναν πιο πειστικό διάλογο μαζί τους και να φανερώσει πώς είναι ο Μεσσίας της ανθρωπίνης φύσεως. Καί είναι εύνοητο πώς μέσα από το συγκεκριμένο λαό επιδιώκει να γνωστοποιήσει ότι είναι ο Μεσσίας σε ολοκληρωτήν ανθρωπότητα, όπως δείχνουν οι προτροπές προς τους μαθητές του τις τελευταίες επίγειες στιγμές του μετά την Ανάσταση. Παρότι η ιστορία δεν γράφεται με τό τί θα γινόταν εάν, είναι πολύ σωστό, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις της ορθόδοξου δογματικής διδασκαλίας, να υποστηρίξουμε πώς αν ο Χριστός δεν είχε διαλέξει τό έβραϊκό έθνος για να γεννηθεί αλλά ένα άλλο έθνος, πάλι θα χρησιμοποιούσε εκφράσεις εκείνου του έθνους για να καταστήσει κατανοητό τό ποιός είναι. Απλώς δεν υπάρχει λόγος να υποστηρίξουμε κάτι παρόμοιο (παρότι είναι μία σαφής προϋπόθεση της δογματικής θεολογίας) εφόσον μπροστά μας έχουμε ούτως ή άλλως ένα ιστορικό δεδομένο, την εκλογή ενός συγκεκριμένου λαού.

Όταν λέμε πώς ο τάδε προφήτης είναι ο συγγραφέας ενός συγκεκριμένου βιβλίου της Παλαιάς Διαθήκης δεν σημαίνει πώς ο ίδιος ο προφήτης έγραψε τό έργο. Έννοούμε πώς τό συγκεκριμένο βιβλίο αναφέρεται σε γεγονότα στά όποια πρωταγωνιστεί ο συγκεκριμένος προφήτης. Έτσι όταν λέμε πώς συγγραφέας της Πεντατεύχου, των πέντε πρώτων βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης, είναι ο Μωϋσής, δεν σημαίνει πώς ο ίδιος ο Μωϋσής έγραψε τά πέντε πρώτα βιβλία αλλά ότι είναι τό πρωταγωνιστικό πρόσωπο στά γεγονότα των συγκεκριμένων παλαιδιαθηκικών βιβλίων. Κάτι ανάλογο συμβαίνει καί μέ τους συγγραφείς των βιβλίων της Καινής Διαθήκης. Π.χ. τό κατά Μάρκον ευαγγέλιο δεν σημαίνει αναγκαστικά πώς τό έγραψε ο ίδιος ο Μάρκος ή τό έγραψε έξ' ολοκλήρου ο ίδιος, αλλά ότι ένας κύκλος μαθητών γύρω από τό Μάρκο έγραψε ένα μέρος ή έξολοκλήρου τό ονομαζόμενο σήμερα κατά Μάρκον Ευαγγέλιο, σύμφωνα μέ πληροφορίες που τους παρείχε ο ίδιος ο Μάρκος. Υπάρχουν βέβαια καί βιβλία της Αγίας Γραφής όπου υπάρχει συγκεκριμένος συγγραφέας τό όνομα του οποίου αναφέρεται καθαρά μέσα στό βιβλίο. Έτσι παρατηρούμε πώς τό βιβλίο *Σοφία Σειράχ* της Παλαιάς Διαθήκης αναφέρει καθαρά τον συγγραφέα του. Στο

κέφ. 50, στίχο 27 τοῦ συγκεκριμένου παλαιοδιαθηκικοῦ βιβλίου διαβάζουμε : «Διδασκαλία σύνεσης καί γνώσης ἔγραψα σ' αὐτό τό βιβλίό ἐγώ ὁ Ἰησοῦς, γιός τοῦ Σειράχ, ὁ Ἱεροσολυμίτης».¹²

Τό γεγονός ὅτι σήμερα γνωρίζουμε ἀνθρώπους μίας τόσο μακρινῆς ἐποχῆς, τά ὀνόματα τῶν ὁποίων ἤ οἱ μαθητές τῶν ὁποίων θεωροῦνται οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, δείχνει καθαρά ὅτι τά συγκεκριμένα πρόσωπα ἦταν πάρα πολύ γνωστά κατά τήν ἐποχή τους, στήν πρώτη ἐκκλησιαστική κοινότητα, καί γί' αὐτό σώθηκαν τά ἔργα τους. Ἀναμφισβήτητα ἂν δέν ἦταν σπουδαία πρόσωπα τῆς πρώτης χριστιανικῆς κοινότητος οἱ συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἢ τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ οἱ συγγραφεῖς τῆς Παλαιᾶς, δέν θά σώζονταν τά ἔργα τους.¹³ Ἐπομένως τά διασωθέντα κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι μία ἀπό τίς καλύτερες ἀποδείξεις πῶς ὁ Χριστός καί οἱ μαθητές τοῦ εἶναι ἱστορικότατα, ὑπαρκτά πρόσωπα ποῦ ἔζησαν σέ συγκεκριμένη ἐποχή. Δέν χρειάζεται ἄλλη μαρτυρία ἐξωβιβλική καί ἐξωχριστιανική τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιά τήν ἱστορική ὑπαρξη τοῦ Χριστοῦ καί τῶν μαθητῶν του. Ὁ τεράστιος πολιτισμός τόν ὁποῖο δημιούργησε ἡ παρουσία τοῦ

¹² Σοφία Σειράχ 50, 27. πρβλ. Δημήτρη Καϊμάκη, *Σύντομη Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη (Επιλογή ἐνοτήτων ἀπό τή Βίβλο τῆς Ἱερουσαλήμ)* Μετάφραση, σελ. 125.

¹³ Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καί μέ τά κείμενα τῆς ἀρχαίου κλασικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος ἢ οἱ μεγάλοι τραγικοί ποιητές ἦταν πολύ διάσημα πρόσωπα στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν καί αὐτός εἶναι ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους λόγους γιά τόν ὁποῖο σώθηκαν τά κείμενά τους, παρόλες τίς περιπέτειες ποῦ γνώρισαν μέχρι νά φτάσουν στά χέρια μας. Τά διασωθέντα, γιά παράδειγμα, σήμερα κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ὁποῖα βέβαια εἶναι οἱ σημειώσεις ποῦ κατέγραφε πρὶν τή διδασκαλία του καί ὄχι τά ἐπίσημα ἔργα του ποῦ εἶχαν ἐκδοθεῖ (γί' αὐτό ἔχουν ὀνομαστῆ ἴσως ἀκροατικοί ἢ ἀκροαματικοί), γιά τρεῖς αἰῶνες, ἀπό τόν 335 π.Χ μέχρι τόν 1^ο αἰῶνα π.Χ., παρέμειναν χαμένα ὥσπου κατά τύχη ἔπεσαν στά χέρια τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Ρόδιου τόν 1^ο αἰῶνα π.Χ., ὁ ὁποῖος καί σκέφτηκε ἀμέσως νά τά διασώσει λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς φήμης τοῦ συγγραφέα τους. Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης δέν ἦταν τόσο διάσημος στήν ἐποχή ὥστε νά διαδωθεῖ ἡ φήμη τοῦ – παρότι εἶπαμε πῶς ἡ ἱστορία δέν γράφεται μέ τό ἂν – πολύ πιθανόν ὁ Ἀνδρόνικος νά μήν εἶχε σκεφθεῖ νά σώσει τά κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔστω τίς σημειώσεις τοῦ μόνο, καί ὁ παγκόσμιος πολιτισμός θά ἦταν σίγουρα φτωχότερος. Γιά τό θέμα βλ. Νίκου Ἀθ. Ματσούκα, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, (Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς – Βυζαντινῆς – Δυτικοευρωπαϊκῆς Μέ σύντομη εἰσαγωγή στή φιλοσοφία)*, ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 231.

προσώπου του Χριστού, κορυφαίο σημείο του οποίου είναι η συγγραφή της Καινής Διαθήκης ως οργανική συνέχεια της Παλαιάς, είναι η καλύτερη απόδειξη για την ιστορική παρουσία του Θεανθρώπου.

Η συγγραφή των κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης ξεκίνησε στην εποχή του βασιλιά Δαβίδ τον 10^ο αιώνα π. Χ. Προφανώς ο ίδιος ο βασιλιάς Δαβίδ έδωσε την εντολή σε ειδικούς μορφωμένους ανθρώπους να συντάξουν σε γραπτή μορφή την ιερά παράδοση του λαού τους. Μέχρι τότε οι διηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης ήταν προφορικές και εκτός από το θρησκευτικό τους περιεχόμενο αποτελούσαν και τη βάση της εθνικής ιστορίας του λαού του Ισραήλ. Αναμφισβήτητα και προηγουμένως υπήρχαν παλαιότερα γραπτά μνημεία στα οποία στηρίχτηκαν οι γραμματείς της εποχής του Δαβίδ, τα οποία πρέπει να ανάγονται στα χρόνια προ του Μωϋσή (ο Μωϋσής ζει τον 13ο αι. π.Χ.).¹⁴

Τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης αρχικά γράφτηκαν σε πάπυρο, ο οποίος μετά τον 2^ο π. Χ. αιώνα άρχισε να αντικαθίσταται από την περγαμηνή. Ο πάπυρος παραγόταν στην Αίγυπτο από το ομώνυμο φυτό, το οποίο υπήρχε στις όχθες του Νείλου και ήταν ένα φυτό με τριγωνικό κορμό που κατέληγε σε μία φούντα με λεπτά φύλλα. Σήμερα ουσιαστικά δεν υπάρχει και το συναντούμε μόνο σε άγρια κατάσταση στις τροπικές περιοχές της Αφρικής, στη Συρία και την Παλαιστίνη όπως και σε παταποτάμιες περιοχές της Καλαβρίας και της Σικελίας στις οποίες καλλιεργήθηκε μεταγενέστερα.¹⁵ Ο πάπυρος όμως είχε ένα μεγάλο μειονέκτημα καθώς μπορούσε εύκολα να καταστραφεί και να φθαρεί όπως επίσης ήταν και δύσχρηστος γιατί ήταν πολύ μεγάλος και δεν μπορούσε εύκολα ο συγγραφέας να γράψει σε αυτόν ή να τον κλείσει προς φύλαξη. Ο πάπυρος ήταν πάντοτε ενιαίος με αποτέλεσμα όσο μεγαλύτερος ήταν ένα αυτοτελές έργο τόσο μεγαλύτερος ήταν και ο κώδικας, ώστε να μην μπορεί εύκολα να

¹⁴ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 96.

¹⁵ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 151. Ο Σταύρος Καλαντζάκης μας δίνει πολύ σημαντικές πληροφορίες για την επεξεργασία του : «Έπαιρναν νωπά στελέχη φυτού και τα έκοβαν σε λεπτές λωρίδες. Κατόπιν τις έπλεκαν οριζόντια και κάθετα μεταξύ τους, τις συγκολλούσαν, τις ξήραιναν και τις λείαιναν. Έτσι προέκυπτε ο «χάρτης» του παπύρου ή το «χαρτίον» κατά το βιβλικό κείμενο, πάνω στο οποίο έγραφαν».

χρησιμοποιηθεῖ (οἱ Πράξεις τῶν Αποστόλων, ὡς ἐκτενές ἔργο, ἀπαιτοῦσαν ἕναν πολύ μεγάλο καί δύσχρηστο πάπυρο). Εἶναι χαρακτηριστικό πῶς ὁ Καλλιμάχος, ὁ ὁποῖος τόν 3^ο αἰῶνα π. Χ. ὀργάνωσε τή βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξανδρείας, συνήθιζε νά λέγει : «Μέγα βιβλίον μέγα κακόν», ἀκριβῶς γιατί ἕνα μεγάλο βιβλίο ἦταν πολύ δύσχρηστο γιά τόν συγγραφέα καί τόν ἀναγνώστη.¹⁶

Ὁ πάπυρος τυλίγοταν γύρω ἀπό τό εἰλητάριο (ἀπό τό ρῆμα εἰλέω πού σημαίνει τυλίγω καί συστρέφω),¹⁷ καί ἔτσι ἡ λέξη εἰλητάριο συνδέεται κυρίως μαζί του. Πολύ σπάνια οἱ περγαμηνές εἶχαν μορφή εἰληταρίου.¹⁸ Τό κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἦταν γραμμένο στήν ἐσωτερική ὄψη μέ γραφίδα βουτηγμένη στή μελάνη. Γραφόταν σέ δύο στήλες ἢ τρεῖς ἢ τέσσερις ἀπό τά δεξιά πρὸς τά ἀριστερά ὅταν τό κείμενο ἦταν ἐβραϊκό ἢ ἀπό τά ἀριστερά πρὸς τά δεξιά ὅταν τό κείμενο ἦταν ἑλληνικό. Συρραμμένα φύλλα ἐπεξεργασμένου παπύρου ἀποτελοῦσαν μία ἐνιαία ταινία παπύρου, ἡ ὁποία ἦταν τυλιγμένη γύρω ἀπό ἕνα ξύλινο ἄξονα τόν κοντό, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε καί τό ἕνα ἄκρο τῆς παπύρινης ταινίας. Τό ἄλλο ἄκρο ἦταν μικρότερο, οὐσιαστικά ἦταν βοηθητικό, καί ὀνομαζόταν σκυτάλη. Ὁ μεγαλύτερος ἄξονας ἔφερε πάντοτε ἐπάνω του τυλιγμένη τήν ταινία, ἡ ὁποία, ὅταν ἐπρόκειτο νά ἀναγνωσθεῖ τό κείμενο, ξετυλιγόταν μέ τή βοήθεια τοῦ μικρότερου βοηθητικοῦ ἄξονα, τῆς σκυτάλης. Ἡ σκυτάλη εἶχε ἐπίσης καί δύο λουράκια πρόσδεσης πού στερέωναν τήν ταινία στό σῶμα τοῦ κοντοῦ.¹⁹ Ὁ πάπυρος τυλιγμένος φυλασσόταν σέ θήκη.

Από τόν 2^ο π.Χ. αἰῶνα ὁ πάπυρος ἀρχίζει νά ἀντικαθίσταται ἀπό τήν περγαμηνή ὅταν ὁ βασιλιάς τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαῖος (μᾶλλον ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ἐ', ὁ Ἐπιφανής, 205 – 182 π. Χ.) ἀρνήθηκε νά δώσει στό βασιλιά τῆς Περγάμου Εὐμένη (μᾶλλον ὁ Εὐμένης ὁ Β' 197 – 159 π. Χ.) πάπυρο. Ὁ Εὐμένης ἤθελε νά δημιουργήσει στήν Πέργαμο μία βιβλιοθήκη ἀντάξια τῆς Ἀλεξανδρείας καί ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ἐ' γιά νά ματαιώσει αὐτό τό σχέδιο ἀρνήθηκε τήν ἐξαγωγή

¹⁶ Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σελ. 26.

¹⁷ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 155.

¹⁸ Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σελ. 27.

¹⁹ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 155.

παπύρου από την Αίγυπτο. Τότε ο Εὐμένης ἀναγκάστηκε νά σκεφτεῖ ἄλλον τρόπο γιά νά βρεῖ καινούριο ὑλικό γραφῆς καί κατέληξε στή γνωστή μας περγαμηνή, ἡ ὁποία ἦταν καί πιό μπροστά γνωστή ἀλλά μάλλον τότε τελειοποιήθηκε, παίρνοντας τό ὄνομα *περγαμηνή* γιατί ἐφευρέθηκε στήν Περγάμο.²⁰ Ἡ περγαμηνή ἦταν πιό δαπανηρή καί προσβαλλόταν πιό εὐκόλα ἀπό τά ἔντομα σέ σχέση μέ τόν πάπυρο. Ἦταν ὁμως πιό ἀνθεκτική καί γί' αὐτό ἀπό τόν 4^ο αἰώνα μ.Χ. ἀντικατέστησε ἐντελῶς τόν πάπυρο.²¹ Ἐνα ἄλλο ὁμως ἐξίσου πολύ σημαντικό προσόν πού εἶχε ἡ περγαμηνή εἶναι ὅτι δέν τυλίγονταν στό εἰλιτάριο. Οἱ περγαμηνές ἦταν φύλλα τοποθετημένα τό ἕνα ἐπάνω στό ἄλλο. Τά τέσσερα φύλλα μαζί ἀποτελοῦσαν τό «τετράδιο», τά ὀκτώ τό «ὀκτάδιο» καί τά περισσότερα ἀπό ὀκτώ τόν «κώδικα».²² Ἡ γραφή τοῦ βιβλικοῦ κειμένου στόν κώδικα γινόταν μέ γραφίδα καί μελάνη κατά στήλες καί στήν μπροστινή πλευρά καί στήν ὀπίσθια τῶν φύλλων του.²³ Παρότι τά τετράδια ἀφοροῦσαν μόνο τίς «περγαμηνές», ὁ κώδικας ὑπῆρχε καί στούς παπύρους ὥστε νά μήν τυλίγονται καί νά καταστρέφονται. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 2^{ου} αἰώνα ἡ χρήση κώδικα καί στούς παπύρους καί στίς περγαμηνές ἐπικρατεῖ στή χριστιανική ἐκκλησία καί μάλιστα καθῶς ἡ ἰουδαϊκή συναγωγή χρησιμοποιοῦσε μόνο τά εἰλητάρια, δέν ἀποκλείεται ἡ χρησιμοποίηση ἀπό τήν Ἐκκλησία μόνο τοῦ κώδικα νά συνέβαινε σκόπιμα ὥστε νά διαφοροποιεῖται ἀπό τήν ἰουδαϊκή Συναγωγή.²⁴

Ἐξέλιξη τοῦ παπύρου καί τῆς περγαμηνῆς εἶναι τό χαρτί. Στήν ἀρχή τό χαρτί δέν εἶχε ἐκτιμηθεῖ γιατί δέν εἶχε ἐφευρεθεῖ ἀκόμα ἡ τυπογραφία, ἡ ὁποία καί ἀνέδειξε τήν ἀξία του. Πρῶτοι τό ἐπινόησαν οἱ Κινέζοι μέ τήν ἀνάμιξη φυτικῶν οὐσιῶν, μετάξης καί νεροῦ – σήμερα παρασκευάζεται ἀπό ξύλο, ἄχυρο βαμβάκι, λινάρι κ.α. Τόν 8^ο αἰώνα οἱ ἄραβες τό τελειοποίησαν στήν Αἴγυπτο καί

²⁰ Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σελ. 27.

²¹ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 152.

²² Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σελ. 27· Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 156.

²³ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 156.

²⁴ Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σελ. 27· Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 157.

τή Συρία και τό διέδωσαν σέ όλόκληρο τόν κόσμο. Στήν Εὐρώπη διαδόθηκε τόν 12^ο αἰώνα και φυσικά μέ τόν ἐρχομό τῆς τυπογραφίας φάνηκε ἀμέσως ἡ ὑπεροχή τοῦ ἐξοβελίζοντα διαπαντός ἀπό τόν πολιτισμό τόν πάπυρο και τήν περγαμηνή.²⁵

Τό εἰλητάριο, πού ὅπως εἶπαμε συνδέεται μέ τόν πάπυρο, εἶναι γνωστό και ὡς «κύλινδρος» ἢ «κοντάκιο». Ὁ «κώδικας» πού συνδέεται και μέ τόν πάπυρο και μέ τήν περγαμηνή εἶναι γνωστός και ὡς «τόμος» και «τεῦχος». Τά πέντε πρῶτα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὀνομάζονται *Πεντάτευχος* δηλαδή πέντε «τεύχη», ἢ πέντε «κώδικες» ἢ πέντε «τόμοι» (και παπύρων και περγαμηνῶν ἐφόσον ὁ κώδικας συνδέεται και μέ τά δύο), ὅπου τό κάθε τεῦχος περιεῖχε ἕνα αὐτοτελές βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἡ ὀνομασία *Πεντάτευχος* γιά τά πέντε πρῶτα βιβλία τῆς Παλαιᾶς ὑπάρχει ἀπό τόν 2^ο αἰώνα μ.Χ. σέ ἐπιστολή τοῦ αἰρετικοῦ Πτολεμαίου πρὸς μία χριστιανή ὀνόματι Φλώρα πού τῆς ζητοῦσε νά ἀσπασθεῖ τόν Γνωστικισμό.²⁶

Ἡ Παλαιά Διαθήκη ἀπό τό Μεσαίωνα και μετὰ ὀνομάζεται *Βίβλος*. Ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπό τούς ξενόγλωσσους ὄρους Bible, Bibel και Biblia, ὅροι οἱ ὅποιοι προέρχονται ἀπό τό λατινικό *biblia*, τό ὅποιο ἔχει ρίζες στούς ἑλληνικούς βιβλικούς ὄρους *βίβλος*, *ἱερά βίβλος* και *βιβλία τά ἅγια* τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Α' Μακ. 12, 9. Β' Μακ. 6, 12. Δαν. 7, 10. 9,2) πού ὑπάρχουν γιά νά δηλώσουν ἢ ἕνα βιβλίον τῆς Παλαιᾶς ἢ ὅλα τά ἔργα τῆς.²⁷

Σήμερα βρισκόμαστε ἐπίσης σέ μία ἱστορική καμπή καθώς τό χαρτί, ὡς ἐξέλιξη τοῦ παπύρου και τῆς περγαμηνῆς, ἀρχίζει ἤδη νά περιθωριοποιεῖται και νά δίνει τή θέση του στήν τεχνολογία και μάλιστα τήν ψηφιακή. Εἶναι ἀπόλυτα σίγουρο πῶς σέ λίγες δεκαετίες τό χαρτί θά χρησιμοποιεῖται πολύ λιγότερο, μέχρι νά περάσουμε στήν ἐπόμενη φάση ὅπου θά ἐξαληφθεῖ ἐντελῶς. Οἱ

²⁵ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 152.

²⁶ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 263.

²⁷ Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 24 – 25.

θεολόγοι, ως οί κατεξοχήν έρευνητές τών βιβλικών κειμένων, καλοῦνται ένώπιόν της ιστορίας, για μία άκόμα φορᾶ, νά γνωρίσουν πλήρως τόν σύγχρονο πολιτισμό, άκόμα και τά καθαρώς τεχνοκρατικά του στοιχεία, και νά τόν άφομοιώσουν προσωπικά, ώστε νά διαφυλάξουν και νά διαδώσουν τόν άνεκτίμητο βιβλικό θησαυρό που ἔχουν στά χέρια τους. Αυτό έκαναν πάντοτε οί έρμηνευτές τών βιβλικών κειμένων καθώς κάθε φορᾶ που ἔξελίσσονταν τά υλικά γραφής, οί βιβλικοί έρμηνευτές ἦταν οί πρώτοι που τά υίοθετοῦσαν για νά κρατήσουν ζωντανό τό ευαγγελικό μήνυμα. Άλλωστε σήμερα δέν βρισκόμαστε μόνο σέ μία άλλαγή τών υλικών γραφής, αλλά και σέ μία ιστορική καμπή τής έλληνικῆς γλώσσας. Πρίν τριάντα χρόνια έφυγε τό πολυτονικό από τήν καθημερινή γραφή τών Έλλήνων και σήμερα ή ψηφιακή τεχνολογία φέρνει και τή λατινοποίηση τής έλληνικῆς γλώσσας. Γραπτά κείμενα μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου τών υπολογιστῶν και μηνυμάτων τής κινητῆς τηλεφωνίας έθίζουν τίς νέες γενιές στή, μέ λατινικούς χαρακτήρες, γραφή τής έλληνικῆς γλώσσας. Αναμφισβήτητα πρέπει νά καρπωθοῦμε τόν τεχνοκρατικό πολιτισμό, καθώς χωρίς αὐτόν δέν μποροῦν νά ζήσει ό σύγχρονος άνθρωπος, αλλά πρέπει ταυτόχρονα νά διατηρήσουμε άκέραιο, δηλαδή ζωντανό και χρήσιμο, και τόν μακραίωνα έλληνικό πολιτισμό τόν όποιο κουβαλοῦμε. Γλώσσα, θεολογία, πολιτική, παιδεία, σκέψη και καθημερινές έκφράσεις του λαοῦ συνθέτουν αυτό που λέμε Έλληνισμός και εἶναι άπόλυτα σίγουρο πῶς ή σημερινή σωστή αντιμετώπιση τών βιβλικών κειμένων από τήν επίσημη εκπαιδευτική πολιτική του έλληνικού Κράτους εἶναι σέ θέση νά συμβάλλει τά μέγιστα στήν ανάδειξη τής έλληνικότητας μέσα στή σύγχρονη περιορέουσα άτμόσφαιρα, ή όποία βέβαια, λόγω διαδικτύου, εἶναι όλόκληρος ό πλανήτης.

2.ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ «ΠΡΟΝ ΤΙΤΟΝ» ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

Στόν κανόνα τής Καινῆς Διαθήκης, δηλαδή στά 27 επίσημα βιβλία της,²⁸ υπάρχουν 14 βιβλία που άνήκουν στόν Απόστολο Παῦλο. Τά 14 αυτά βιβλία

²⁸ Η Παλαιά Διαθήκη, στήν όρθόδοξη παράδοση, άποτελείται από 49 βιβλία. Οί τρεις μεγάλες χριστιανικές όμολογίες (όρθοδοξία, ρωμαιοκαθολικισμός και προτεσταντισμός) δέχονται

είναι 14 διαφορετικές ἐπιστολές πού ἔστειλε ὁ ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν σέ τοπικές ἐκκλησίες ἢ σέ συγκεκριμένα πρόσωπα τῆς ἐποχῆς, ὥστε νά τούς συμβουλέψει σέ κρίσιμα ζητήματα. Κάθε μία ἐπιστολή ἀποτελεῖ καί ἓνα ξεχωριστό καινοδιαθηκικό βιβλίο.²⁹ Τρεῖς ἀπό τίς 14 αὐτές ἐπιστολές, οἱ δύο πρὸς τον Τιμόθεο καὶ ἡ μία πρὸς τον Τίτο, ἀπευθύνονται ἀποκλειστικά σέ ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας καί γί' αὐτό ἤδη ἀπὸ τόν 18^ο αἰῶνα (1753 – 1755) ὀνομάστηκαν *ποιμαντικές*.³⁰ Μάλιστα ἡ πρώτη πού προσέλαβε τόν συγκεκριμένο χαρακτηρισμό, τό 1703 ἀπὸ τόν D. N. Bardot, ἦταν ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή, καί τό 1753 ἡ ὀνομασία δόθηκε καί στίς δύο ἐπιστολές πρὸς τόν Τιμόθεο ἀπὸ τόν P. Anton. Παλαιότερα ὁ Θωμάς ὁ Ἀκινάτης ὀνόμασε τήν Α' πρὸς Τιμόθεο *pastoralis regula* καί τό 1609 ὁ Cosmas Magalianus χαρακτήρισε καί τίς τρεῖς ἐπιστολές ἐπισκοπικές (*pontificiae*).³¹ Καί ὁ Τιμόθεος καί ὁ Τίτος ἦταν μαθητές τοῦ Παύλου

διαφορετικό ἀριθμό βιβλίων μετὰ τό σχίσμα τοῦ 1054. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία δέχεται 49 βιβλία· τὰ 39 τῆς ἰουδαϊκῆς Βίβλου καί 10 ἐπιπλέον. Τά 39 τιτλοφοροῦνται μέ τούς τίτλους πού ἔδωσαν οἱ ἑβδομήκοντα ἐνῶ τὰ 10 ἐπιπλέον εἶναι : Α' Ἑσδρας, Τωβίτ, Ἰουδίθ, Α', Β', Γ' Μακκαβαίων, Σοφία Σολομῶντος, Σοφία Σειράχ, Βαρούχ καί Ἐπιστολή Τερεμίον. Ἡ ρωμαιοκαθολική ἐκκλησία δέχεται 47 βιβλία – δέν δέχτηκε δύο – τὰ ὅποια ὁμως ἀριθμεῖ ὡς 46 γιατί δύο βιβλία, τό Βαρούχ καί Ἐπιστολή Τερεμίον, τὰ ἀριθμεῖ ὡς ἓνα. Τά δύο βιβλία πού δέν δέχεται εἶναι τό Α' Ἑσδρας καί τό Γ' Μακκαβαίων, τὰ ὅποια ὀνομάζονται ἀπόκρυφα. Οἱ προτεσταντικές ἐκκλησίες δέχονται τὰ 39 βιβλία τῆς ἰουδαϊκῆς Βίβλου. Τά δύο βιβλία πού δέν δέχεται ἡ ρωμαιοκαθολική ἐκκλησία, ἐνῶ τὰ δέχεται ἡ ὀρθόδοξη, θεωροῦνται ἀπὸ τόν προτεσταντικό κόσμον ὡς ψευδεπίγραφα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ὀκτώ πού δέχεται καί ἡ ὀρθόδοξη καί ἡ ρωμαιοκαθολική, ἡ προτεσταντική τὰ χαρακτηρίζει ὡς ἀπόκρυφα. Ἀπόκρυφο δέχεται καί ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία καί αὐτό εἶναι τό Δ' Μακκαβαίων. Βλ. *Ἡ Ἁγία Γραφή, (Παλαιά καί Καινή Διαθήκη), Μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, Ἑλληνική Βιβλική Ἐταιρία 2003, σελ. 3.*

²⁹ Νά ὑπογραμμίσουμε στό σημεῖο αὐτό πῶς τό θέμα τοῦ κανόνα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἔκλεισε ἡ 39^η ἐπιστολή τοῦ Μ. Ἀθανασίου τό 367 μ.Χ. βλ. Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Παλαιᾶ καί Καινῆς Διαθήκης, σημεῖα νοήματα ἀποτυπώματα*, σελ. 398. Τό θέμα τῆς συλλογῆς τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού καλύπτει βέβαια πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ἀπὸ τό 13^ο μέχρι τόν 1^ο αἰῶνα π.Χ., κλείνει τόν 2ο αἰῶνα μ.Χ. Βλ. Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιά Διαθήκη*, σελ. 102.

³⁰ Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 300.

³¹ Γεωργίου Ἄντ. Γαλίτη, *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, (ὁ ποιμένας καί οἱ αἵρετικοί)*, στή σειρά *Ἑρμηνεῖα Καινῆς Διαθήκης 12γ*, Κεντρική διάθεση Μ. Γρηγόρης, Αθήνα 1992³, σελ. 17.

τούς οποίους ἐγκατέστησε ἐπισκόπους· τόν Τιμόθεο στήν Ἔφεσο καί τόν Τίτο στήν Κρήτη. Στήν παροῦσα μελέτη θά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ἐπιστολή πρὸς *Τίτον*.

Γιά τόν Τιμόθεο ἔχουμε ἀρκετές πληροφορίες ἀπό τό βιβλίον τῆς Καινῆς διαθήκης *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* ἐνῶ στόν Τίτο τό ἐν λόγω βιβλίον δέν ἀναφέρεται καθόλου. Μία σημαντική πληροφορία γιά τό πρόσωπο τοῦ Τίτου ἔχουμε ἀπό τήν πρὸς *Γαλάτας* ἐπιστολή τοῦ Παύλου. Σέ αὐτήν τήν ἐπιστολή μαθαίνουμε ὅτι ὁ Τίτος ἦταν ἐθνικός μέ ἑλληνική παιδεία, δέν εἶχε ὑποβληθεῖ σέ περιτομή³² καί συνόδεψε τόν Παῦλο, μαζί μέ τόν Βαρνάβα, στήν Ἀποστολική Σύνοδο.³³ Συμφιλίωσε τόν Παῦλο μέ τούς Κορινθίους στά γεγονότα μεταξύ τῶν δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῶν³⁴ καί βοήθησε στόν ἔρανο γιά τούς χριστιανούς τῶν Ἱεροσολύμων.³⁵ Κατά τή δεύτερη φυλάκιση τοῦ Παύλου στή Ρώμη ἦταν μᾶλλον κοντά του καί ἀπό ἐκεῖ ἔφυγε γιά τή Δαλματία³⁶. Μεταξύ της πρώτης καί τῆς δεύτερης φυλάκισης τοῦ Παύλου στή Ρώμη, ἡ ὁποία κατέληξε καί στό

---

³² Γαλ. 2, 3 : «ἀλλ' οὐδέ Τίτος ὁ σὺν ἐμοί. Ἑλλην ὢν, ἠναγκάσθη περιτμηθῆναι». Ἡ περιτομή ἦταν ἔθιμο ἀρκετῶν ἀρχαίων λαῶν ὅπως τῶν Ἀράβων καί τῶν Αἰγυπτίων μέ τό ὅποιο γινόταν ἀποκοπή τῆς ἄκρης τοῦ δέρματος τοῦ ἀνδρικοῦ γεννητικοῦ ὄργάνου. Γιά τούς Ἰσραηλίτες ἦταν τό σημεῖο τῆς διαθήκης μεταξύ τοῦ Θεοῦ καί τοῦ λαοῦ του. Βλ. *Ἡ Καινή Διαθήκη* (κείμενο – μετάφραση στή δημοτική) τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας 2006, στήν ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἐδέσσης, Πέλλης καί Ἀλμωπίας 2008, στό Γλωσσάριο σελ. 671.

³³ Γαλ. 2, 1 : «Ἐπειτα διά δεκατεσσάρων ἐτῶν πάλιν ἀνέβην εἰς Ἱεροσόλυμα μετά Βαρνάβα, συμπαραλαβὼν καί Τίτον».

³⁴ Β' Κορ. 7, 6 : «ἀλλ' ὁ παρακαλῶν τοὺς ταπεινοὺς παρεκάλεσεν ἡμᾶς ὁ Θεός ἐν τῇ παρουσίᾳ Τίτου· οὐ μόνον δε ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ παρακλήσει ἢ παρεκλήθῃ ἐφ' ὑμῖν...»

³⁵ Β' Κορ. 8, 4 : «μετά πολλῆς παρακλήσεως δεόμενοι ἡμῶν τὴν χάριν καὶ τὴν κοινωνίαν τῆς διακονίας τῆς εἰς τοὺς ἁγίους, καὶ οὐ καθὼς ἠλπίσαμεν, ἀλλ' ἑαυτοὺς ἔδωκαν πρῶτον τῷ Κυρίῳ καὶ ὑμῖν διά θελήματος Θεοῦ, εἰς τὸ παρακαλέσαι ἡμᾶς Τίτον, ἵνα καθὼς προενήρξατο οὕτω καὶ ἐπιτελέσῃ εἰς ὑμᾶς καὶ τὴν χάριν ταύτην».

³⁶ Β' Τιμ. 4, 9 – 10 : «Σπούδασον ἐλθεῖν πρὸς με ταχέως· Δημᾶς γὰρ μέ ἐγκατέλιπεν ἀγαπήσας τὸν νῦν αἰῶνα, καὶ ἐπορεύθη εἰς Θεσσαλονίκην, Κρήσκης εἰς Γαλατίαν, Τίτος εἰς Δαλματίαν». Πληροφορίες σχετικὰ μέ τό πρόσωπο Τίτου βλ. Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινὴ Διαθήκη*, 2007³, σελ. 301 – 302.

μαρτύριό του, γράφτηκε ή προς Τίτον έπιστολή, πιθανόν κατά τά έτη 63 ή 64μ.Χ.³⁷

Η έπιστολή αποτελείται 3 κεφάλαια και 46 στίχους. Τό πρώτο κεφάλαιο αποτελείται από 16 στίχους, τό δεύτερο από 15 και τό τρίτο επίσης από 15. Είναι προφανές πώς δέν αριθμήσε ό ίδιος ό συγγραφέας τής έπιστολής τά κεφάλαια και τούς στίχους καθώς όπως ήδη ανάφέρθηκε στην Εισαγωγή τά κεφάλαια στό κείμενο τής Καινής Διαθήκης τοποθετήθηκαν από τόν επίσκοπο Καντουρίας Στέφανο Langton και οί στίχοι από τόν παρισινό τυπογράφο Robert Stephanus. Στην αρχή τής έπιστολής υπάρχει ένα προοίμιο στό οποίο ό συγγραφέας αναφέρει τό ποιός είναι και σέ ποιόν απευθύνει τήν έπιστολή του. Ό συγγραφέας είναι ό απόστολος Παῦλος («Παῦλος, δούλος Θεοῦ, απόστολος δέ Ἰησοῦ Χριστοῦ»)³⁸ και ή έπιστολή απευθύνεται στόν Τίτο, τό γνήσιο παιδί του στην κοινή πίστη («Τίτω γνησίω τέκνω κατά κοινήν πίστιν»)³⁹.

Αμέσως μετά τό προοίμιο αναφέρεται πώς ό Τίτος τοποθετήθηκε στό νησί τής Κρήτης και ως ό υπεύθυνος ποιμένας της, αλλά και για νά εγκαταστήσει πρεσβυτέρους στις πόλεις του νησιού.⁴⁰ Ό Παῦλος παρέχει χρήσιμες συμβουλές προς τόν Τίτο σχετικά μέ τό ποιές αρετές πρέπει νά έχει ό σωστός ποιμένας αλλά και τό ποιόμνιο, ό λαός τής Έκκλησίας. Ο ποιμένας πρέπει νά είναι αδιάβλητος, άνδρας μίας μόνο γυναίκας και μέ παιδιά πιστά πού δέν κατηγοροῦνται για άσωτη ζωή ή ανυπάκουα,⁴¹ αλλά και ως διαχειριστής του Θεοῦ πρέπει νά είναι αδιάβλητος, νά μήν είναι υπερόπτης, ευέξαπτος, μέθυσος, φιλόνομος και νά μήν

³⁷ Έκτενείς πληροφορίες σχετικά μέ τό θέμα του συγγραφέα της προς Τίτον έπιστολής βλ. Ἰωάννου Δ. Καραβιδόπουλου, *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, σελ. 305 – 309.

³⁸ Τίτ. 1, 1.

³⁹ Τίτ. 1, 4.

⁴⁰ Τίτ. 1, 5 : «Τούτου χάριν κατέλιπον σέ έν Κρήτη, ίνα τά λείποντα επιδιορθώση και καταστήσης κατά πόλιν πρεσβυτέρους, ως εγώ σοί διαταξάμην».

⁴¹ Τίτ. 1, 6 : «εἴ τις ἐστίν ἀνέγκλητος, μίας μόνο γυναίκος άνήρ, τέκνα ἔχων πιστά, μή έν κατηγορία άσωτίας ή ανυπότακτα».

είναι αίσχροκερδής.⁴² Αντιθέτως πρέπει να είναι φιλόξενος, να αγαπάει το καλό, να είναι συνετός, δίκαιος, εὐσεβής, να κυριαρχεῖ στον ἑαυτό του.⁴³

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ποιμνιο ὁ Παῦλος σημειώνει πρὸς τὸν Τίτον πῶς πρέπει νὰ παρακινεῖ τοὺς ἡλικιωμένους νὰ εἶναι νηφάλιοι, ἀξιοπρεπεῖς καὶ νὰ ἐλέγχουν τὸν ἑαυτό τους. Νὰ εἶναι ὑγιεῖς στὴν πίστη, στὴν ἀγάπη, στὴν ὑπομονή.⁴⁴ Οἱ ἡλικιωμένες γυναῖκες πρέπει νὰ ἐμπνέουν σεβασμό. Νὰ μὴν κακολογοῦν, νὰ μὴν εἶναι ὑποδουλωμένες στό κρασί καὶ νὰ διδάσκουν τὸ καλό. Μόνο ἔτσι θὰ καθοδηγοῦν τίς νέες νὰ ἀγαποῦν τὰ παιδιά τους, νὰ ἔχουν σωφροσύνη, ἀγνότητα, νὰ φροντίζουν γιὰ τὸ σπίτι τους, νὰ ἔχουν καλοσύνη καὶ νὰ ὑποτάσσονται στοὺς ἄνδρες τους, γιὰ νὰ μὴ δυσφημίζεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ.⁴⁵ Ἐπίσης καὶ οἱ νέοι πρέπει νὰ εἶναι ἐγκρατεῖς. Τὸ κυριότερο ὅμως ὅλες αὐτές οἱ ἀρετές πρέπει νὰ κοσμοῦν τὸν ἴδιο τὸν Τίτο, ὥστε νὰ εἶναι ζωντανό παράδειγμα πρὸς ὅλους.⁴⁶ Ἐπίσης προτρέπει τὸν Τίτο νὰ ὑπενθυμίζει συνεχῶς στοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἐκκλησίας πῶς πρέπει νὰ πειθαρχοῦν στοὺς ἄρχοντες καὶ νὰ εἶναι ἔτοιμοι γιὰ κάθε καλὸ ἔργο. Νὰ εἶναι εἰρηνικοί, ἀνεξίκακοι καὶ νὰ μὴν κακολογοῦν κανένα καὶ νὰ δείχνουν πραότητα σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.⁴⁷

---

⁴² Τίτ. 1, 7 : «δεῖ γάρ τὸν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι ὡς Θεοῦ οἰκονόμον, μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αίσχροκερδῆ».

⁴³ Τίτ. 1, 8 : «ἀλλὰ φιλόξενον, φιλάγαθον, σώφρονα, δίκαιον, ὄσιον, ἐγκρατῆ».

⁴⁴ Τίτ. 2, 2 : «Πρεσβύτας νηφαλίους εἶναι, σεμνοὺς, σώφρονας, ὑγιαίνοντας τῇ πίστει, τῇ ἀγάπῃ τῇ ὑπομονῇ».

⁴⁵ Τίτ. 2, 3 – 5 : «Πρεσβύτιδας ὡσαύτως ἐν καταστήματι ἱεροπρεπεῖς, μὴ διαβόλους, μὴ οἶνω πολλῶν δεδουλωμένας, καλοδιδασκάλους, ἵνα σωφρονίζωσι τὰς νέας φιλάνδρους εἶναι, φιλοτέκνους, σώφρονας, ἀγνᾶς, οἰκουροὺς, ἀγαθὰς, ὑποτασσομένας τοῖς ἰδίους ἀνδράσιν, ἵνα μὴ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ βλασφημηται».

⁴⁶ Τίτ. 1, 6 – 7 : «Τοὺς νεωτέρους ὡσαύτως παρακάλει σωφρονεῖν, περὶ πάντα σεαυτὸν παρεχόμενος τύπον καλῶν ἔργων, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ἀδιαφθορίαν σεμνότητα, ἀφθαρσίαν, λόγον ὑγιῆ, ἀκατάγνωστον...».

⁴⁷ Τίτ. 3, 1 – 2 : «Ὑπομίμησκε αὐτοὺς ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑποτάσσεσθαι, πειθαρχεῖν, πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθόν ἑτοίμους εἶναι, μηδένα βλασφημεῖν, ἀμάχους εἶναι, ἐπεικεῖς, πᾶσαν ἐνδεικνυμένους πραότητα πρὸς πάντας ἀνθρώπους».

Υπογραμμίζει στον Τίτο πώς πρέπει να συμβουλευεί τους αίρετικούς. Αν όμως παρατηρήσει πώς μετά από μία ή δύο φορές ο αίρετικός δεν έχει σκοπό να στραφεί προς την αλήθεια, να τον αφήσει βέβαιος πώς έχει διαστραφεί και άμαρτάνει καταδικάζοντας ο ίδιος τον εαυτό του.⁴⁸ Όμως πρέπει να αποφεύγει και τις διαμάχες γύρω από το Μωσαϊκό νόμο, τους γενεαλογικούς καταλόγους της Παλαιᾶς Διαθήκης και τις φιλονικίες, καθώς όλα αυτά είναι άνωφελα και μάταια.⁴⁹

Η επιστολή κλείνει με τους χαιρετισμούς προς τον επίσκοπό της Κρήτης και του Παύλου όπως και όλων όσων βρίσκονται κοντά του, αλλά και με μία πρακτική προτροπή αν περάσουν από την Κρήτη ο Ζηνᾶς ο νομικός και ο Ἀπολλῶς : να τους ἐφοδιάσει πλουσιοπάροχα με ὅ,τι χρειάζονται γιά τό ταξίδι τους. Μάλιστα ὑπάρχει καί μία ὠραία παρατήρησή του γιά τό σημεῖο αὐτό. Ἡ ζωή μας, σημειώνει ὁ Παῦλος, δέν πρέπει νά εἶναι ἄκαρπη γεγονός πού συμβαίνει μόνο ὅταν φερόμαστε πλουσιοπάροχα στούς ἀδερφούς μας ἀκόμα καί στίς πιό ἀπλές καθημερινές ἀνάγκες.⁵⁰ Τά πιο ἀπλά εἶναι αὐτά πού πλουτίζουν τή ζωή καί ἀναδεικνύουν τό μεγαλεῖο της.

Ἡ ἴδια ἡ παρουσία τῆς ἐπιστολῆς καί ἡ διάσωσή της στόν κανόνα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀποδεικνύει περίτρανα τήν ἱστορικότητα τῶν πρόσωπων καί τῶν γεγονότων πού σχετίζονται μέ αὐτήν, χωρίς νά χρειάζεται ἀπαραιτήτως καί κάποια ἄλλη, παράλληλη, ἱστορική μαρτυρία. Ἄλλωστε σέ ὁλόκληρη τήν Καινή Διαθήκη ἡ ἱστορικότητα τῶν περιγραφόμενων γεγονότων ἀποδεικνύεται περίτρανα ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ εὐαγγελιστές δέν διαφώνουν ποτέ μεταξύ τους στά θεμελιώδη γεγονότα, κορυφαῖο τῶν ὁποίων εἶναι ἡ Ἀνάσταση, ἐνῶ διαφώνουν στά δευτερεύοντα, ὅπως εἶναι π.χ. τό ποιά πρόσωπα εἶδαν πρῶτα τόν

⁴⁸ Τίτ. 3, 10 – 11 : «αἵρετικόν ἄνθρωπον μετά μίαν καί δευτέραν νοουθεσίαν παραιτοῦ, εἰδῶς ὅτι ἐξέστραπται ὁ τοιοῦτος καί ἄμαρτάνει ὡν αὐτοκατάκριτος».

⁴⁹ Τίτ. 3, 9 : «μωρᾶς δέ ζητήσεις καί γενεαλογίας καί ἔρεις καί μάχας νομικάς περιῖστασο· εἰσί γάρ ἀνωφελεῖς καί μάταιοι».

⁵⁰ Τίτ. 3, 13 – 14 : «Ζηνᾶν τόν νομικόν καί Ἀπολλῶ σπουδαίως πρόπεμψον, ἵνα μηδέν αὐτοῖς λείπη. μανθανέτωσαν δέ καί οἱ ἡμέτεροι καλῶν ἔργων προϊστασθαι εἰς τās ἀναγκαίας χρείας, ἵνα μή ὦσιν ἄκαρποι».

Αναστημένο Κύριο. Αν οί ευαγγελιστές συμφωνούσαν πλήρως στίς λεπτομέρειες δευτερευόντων στοιχείων, τότε θά ύπήρχε ἀμφιβολία γιά τήν ιστορικότητα τῶν περιγραφόμενων γεγονότων, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μέ τούς ψευδομάρτυρες στό δικαστήριο – μαθαίνουν ἀπέξω καί τήν παραμικρή λεπτομέρεια, ἀκριβῶς γιατί δέν εἶναι αὐτόπτες μάρτυρες τῶν γεγονότων. Ἡ συγγραφή τῶν εὐαγγελίων γίνεται τουλάχιστον εἰκοσιπέντε μέ τριάντα χρόνια μετά τήν Ἀνάσταση. Εἶναι λογικό νά μήν θυμῶνται λεπτομέρειες τῶν γεγονότων, ἐνῶ δέν διαφωνοῦν ποτέ στά πιό κεντρικά γεγονότα.

Πολύ εὐστοχα ὁ Γεώργιος Γαλίτης γιά τή σχέση της πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς μέ τά ιστορικά γεγονότα τῶν Πράξεων παρατηρεῖ : «Καί αὐτό τοῦτο τό γεγονός ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ἔνταξη τῶν ιστορικῶν στοιχείων τῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν στήν ιστορία τῶν Πράξεων, ἀποκλείει τή δυνατότητα πλαστογραφίας. Τά ιστορικά γεγονότα τῶν ποιμαντικῶν δέν εἶναι δυνατόν νά ἐφευρέθηκαν ἀπό κάποιον πλαστογράφο. Οἱ πλαστογράφοι μιμοῦνται τό ἀληθινό, φροντίζουν νά πλησιάσουν ὅσο μποροῦν στήν πραγματικότητα, φροντίζουν ἐπιμελῶς νά εἶναι ἀληθοφανεῖς καί ἀποκρύπτουν μέ κάθε θυσία ὅ,τι μπορεῖ νά ὀδηγήσει τή σκέψη σέ ἀμφιβολίες καί νά διεγείρει ὑπόνοιες· μέ ἕνα λόγο: ἀποφεύγουν σχολαστικά τίς διαφωνίες, διαστάσεις καί διαφορές καί συμβιβάζουν λεπτομερῶς τά στοιχεῖα τοῦ πλαστογραφήματος πρὸς τό δεδομένο καί ἀναγνωριζόμενο ὡς ὀρθό. Κάτι τέτοιο δέν συμβαίνει στίς ποιμαντικές ἐπιστολές. Θά συνέβαινε, ἐάν ἦταν πλαστές. Θά φρόντιζε δηλαδή ὁ πλαστογράφος νά ἑναρμονίσει τά στοιχεῖα τοῦ πλαστογραφήματος πρὸς τά δεδομένα πού ὑπάρχουν, δηλαδή θά φρόντιζε νά τοποθετήσει τίς προϋποθέσεις τῆς ἐπιστολῆς σαφῶς μέσα στό διαγραφόμενο ἀπό τίς Πράξεις πλαίσιο, γιά νά διασκεδάσει κάθε ὑπόνοια. Καί ἦταν βέβαια πιθανό νά διέπραττε κάποιο μοιραῖο λάθος ὁ πλαστογράφος, ἢ σωρεία ὅμως τῶν ἀσυμφωνιῶν δέν εἶναι χαρακτηριστικό τῶν πλαστογράφων. Οἱ ἀσυμφωνίες αὐτές πείθουν ὅτι κάθε ἄλλο παρά λάθος διέπραξε ὁ συγγραφέας : ἔγραψε μέ ἀφελότητα, ἀγνοώντας συμφωνίες καί ἀσυμφωνίες μέ τούς βιογράφους του, ἀγνοώντας προσπάθειες τῶν μεταγενεστέρων νά ἀπορρίψουν τή γνησιότητα τῶν ἐπιστολῶν βάσει τοῦ ιστορικοῦ περιβάλλοντός τους πού δέν ἑναρμονίζεται μέ τίς Πράξεις, ἔγραψε μέ

ένα λόγο τήν ἀλήθεια. Δικό μας ἔργο εἶναι νά βροῦμε τό χῶρο ὅπου θά ἐντάξουμε τίς ἱστορικές προϋποθέσεις. Ἐάν ὁ συγγραφέας ἦταν πλαστογράφος, θά ἦταν προσεκτικότερος καί θά μᾶς ὀδηγοῦσε ἀσφαλέστερα στήν εὕρεση τοῦ χώρου. Ἐάν δέν τό ἔκανε, δέν ἀποτελεῖ αὐτό λόγο ἀπορρίψεως τῆς γνησιότητος, ἀλλά μάλλον ἀπόδειξη τῆς εἰλικρινείας του».⁵¹

3.ΟΙ ΒΑΘΜΟΙ ΤΗΣ ΙΕΡΩΣΥΝΗΣ

Στήν παροῦσα ἐπιστολή ὁ Παῦλος μᾶς παρέχει μία πολύ σπουδαία πληροφορία γιά τήν ἱερωσύνη κατά τίς πρῶτες ἡμέρες τῆς Ἐκκλησίας. Καθώς ὁ Παῦλος συμβουλεύει τόν Τίτο μέ ποιᾶ κριτήρια θά ἐπιλέγει τά ἡγετικά πρόσωπα τῆς ἐκκλησίας σημειώνει : «Ὁ λόγος ποῦ σέ ἄφησα στήν Κρήτη ἦταν νά συνεχίσεις νά διορθῶνεις τίς ἐλλείψεις καί νά ἐγκαταστήσεις σέ κάθε πόλη πρεσβυτέρους, σύμφωνα μέ τίς ὀδηγίες πού σου ἔδωσα. Πρεσβύτερος νά γίνεται ὅποιος εἶναι ἀδιάβλητος, ἄνδρας μίας μόνο γυναίκας, καί μέ παιδιά πιστά, πού δέν κατηγοροῦνται γιά ἄσωτη ζωή ἢ εἶναι ἀνυπάκουα. Γιατί ὁ ἐπίσκοπος, ὡς διαχειριστής τοῦ Θεοῦ, πρέπει νά εἶναι ἀδιάβλητος· νά μὴν εἶναι ὑπεροπτικός, εὐέξαπτος, μέθυσος, φιλόνικος, καί νά μὴν εἶναι αἰσχροκερδής».⁵²

Παρατηροῦμε πῶς ὁ Παῦλος δέν κάνει ἀπολύτως καμία διάκριση μεταξύ τῶν βαθμῶν τοῦ πρεσβυτέρου καί τοῦ ἐπισκόπου, καθώς ἀναφέρεται στούς δύο βαθμούς σάν νά εἶναι ἀκριβῶς ὁ ἴδιος. Πράγματι στήν πρώτη ἐκκλησία δέν ὑπῆρχε ἢ μετέπειτα διάκριση τῶν δύο βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης, γεγονός πού μαρτυρεῖται καί σέ ἄλλα σημεία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Στήν Α' πρὸς Τιμόθεο ἐπιστολή τοῦ ὁ Παῦλος ἀναφέρεται στά χαρίσματα πού θά πρέπει νά κοσμοῦν τόν ἐπίσκοπο καί τόν διάκονο χωρίς ἀναφερθεῖ καθόλου στόν πρεσβύτερο,

⁵¹ Γεωργίου Ἀντ. Γαλίτη, *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, (ὁ ποιμένας καί οἱ αἵρετικοί)*, σελ. 49.

⁵² Τίτ. 1, 5 – 8 : «Τούτου χάριν κατέλιπον σέ ἐν Κρήτη, ἵνα τά λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καί καταστήσῃς κατά πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγώ σοί διετεξάμην, εἴ τίς ἐστίν ἀνέγκλητος, μίας γυναικός ἀνῆρ, τέκνα ἔχων πιστά, μὴ ἐν κατηγορία ἀσωτίας ἢ ἀνυπότακτα. δεῖ γάρ τόν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι ὡς Θεοῦ οἰκονόμον, μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ».

ἀκριβῶς γιατί τότε ἐπίσκοπος ἦταν ὁ πρεσβύτερος.⁵³ Στήν ἐπιστολή Ἰακώβου,⁵⁴ ὑπογραμμίζεται πῶς ἂν κάποιος εἶναι ἄρρωστος θά πρέπει νά προσκαλοῦνται οἱ πρεσβύτεροί της ἐκκλησίας νά προσευχηθοῦν γί' αὐτόν καί νά τόν λείψουν μέ λάδι,⁵⁵ ἐνῶ θά ἔπρεπε νά ἀναφέρονται οἱ ἐπίσκοποι της ἐκκλησίας κάτι πού δέν χρειάζονταν τότε ἐφόσον ἐπίσκοποι καί πρεσβύτεροι ἦταν ὁ ἴδιος βαθμός τῆς ἱερωσύνης. Ἐπίσης ὁ ἀπόστολος Πέτρος στήν Α' ὁμώνυμη ἐπιστολή τοῦ ἀναφέρεται μόνο στούς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας ἐννοώντας βέβαια καί τούς ἐπισκόπους ὀνομάζοντας μάλιστα καί τόν ἑαυτό τοῦ πρεσβύτερο : «Στούς πρεσβυτέρους σᾶς ἔχω νά δώσω μερικές συμβουλές ὡς συμπρεσβύτερος κι ἐγώ, μάρτυρας τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ καί μέτοχος στή δόξα του, πού θ' ἀποκαλυφθεῖ μελλοντικά».⁵⁶ Ἀλλά καί πέντε σημεῖα τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῆς Ἀποκαλύψεως (Ἀποκ. 4,4,10,5,8,5,14, 11,16)⁵⁷, ἀναφέρονται οἱ πρεσβύτεροι ὡς οἱ ἐπίσκοποι της Ἐκκλησίας. Παρατηροῦμε πῶς ὄχι μόνο στήν ἐποχή τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀλλά καί στήν ἐποχή πού γράφτηκε ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου, τό 90 μ.Χ., δέν εἶχαν ξεκαθαρίσει οἱ ὄροι ἐπίσκοπος καί πρεσβύτερος, ἐνῶ στίς ἀρχές τοῦ 2^{ου} αἰώνα μ.Χ. γνωρίζουμε πῶς ὑπάρχει πλέον ξεκάθαρη ἡ διάκριση τῶν δύο ἱερατικῶν βαθμίδων, ὅπως φαίνεται στίς ἐπιστολές τοῦ Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, ἐπισκόπου Ἀντιοχείας.

Ἐπιπλέον τήν ἐποχή ἐκείνη δέν ὑπῆρχε καί ἡ διάκριση μεταξύ ἐγγάμου καί ἀγάμου κληρικοῦ· ὁ Παῦλος παρέχει προτροπές προς τον Τίτο γιά τό πῶς

⁵³ Α' Τιμ. 3, 1 – 13.

⁵⁴ Τό συγκεκριμένο πρόσωπο πρέπει νά εἶναι μᾶλλον ὁ Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόθεος. Βλ. *Ἡ Καινή Διαθήκη*, σελ. 542.

⁵⁵ Ιακ. 5, 14 : «ἀσθενεῖ τις ἐν ὑμῖν; προσκαλεσάσθω τούς πρεσβυτέρους τῆς ἐκκλησίας, καί προσευξάσθωσαν ἐπ' αὐτόν ἀλείψαντες αὐτόν ἐλαίῳ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου». Σέ αὐτή τήν ἐντολή ἐδραιώνεται τό μετέπειτα μυστήριον τοῦ εὐχελαίου.

⁵⁶ Α' Πέτρο. 5, 1 : «Πρεσβυτέρους τούς ἐν ὑμῖν παρακαλῶ ὁ συμπρεσβύτερος καί μάρτυς τῶν τοῦ Χριστοῦ παθημάτων, ὁ καί τῆς μελλούσης ἀποκαλύπτεσθαι δόξης κοινωνός...».

⁵⁷ Βλ. γιά τό θέμα τῶν πρεσβυτέρων καί ἐπισκόπων στήν Καινή Διαθήκη, Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Θεσμός καί χάρισμα κατά τήν ὀρθόδοξη παράδοση*, δημοσιευμένο στό *Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός, Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β'*, ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 207.

πρέπει νά εἶναι ἡ γυναίκα καί τά παιδιά τοῦ πρεσβυτέρου – ἐπισκόπου. Στό σημείο αὐτό εἶναι ἀπαραίτητη μία διευκρίνιση. Ἡ μετέπειτα θεσμοθετημένη ἀγαμία τῶν κληρικῶν κατά τή βυζαντινή ἐποχή (περίπου γιά πέντε αἰῶνες ἡ Ἐκκλησία ἐπέτρεπε καί τό ἔγγαμο τῶν ἐπισκόπων) δέν πρέπει σέ καμία περίπτωση νά ταυτίζεται μέ τήν ἀγαμία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀγαμία τῶν κληρικῶν εἶναι μία οικιοθελής ἀποχή ἀπό τήν ἔγγαμη ζωή, ὥστε μέσα ἀπό τό δρόμο τῆς ἀγαμίας νά βροῦν τήν καρποφορία τοῦ ἁγιασμοῦ, πάντοτε μέσα στό ὄρια τῶν δημιουργημάτων (δέν μποροῦν ποτέ νά πάρουν τόν ἁγιασμό στό βαθμό ποῦ τόν κατέχει ὁ Χριστός, γιατί ἐκεῖνος εἶναι ἡ ἴδια ἡ πηγή τοῦ Ἁγιασμοῦ – τό δημιούργημα δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐξισωθεῖ μέ τόν Δημιουργό, καθῶς ποτέ δέν αἴρονται τά ὄρια μεταξύ κτιστοῦ καί ἀκτιστοῦ). Οἱ ἄγαμοι κληρικοί ἂν ἤθελαν θά μπορούσαν νά εἶχαν νυμφευθεῖ πρὶν τή χειροτονία τους. Ὅπως ἐπίσης τό ὅτι ἔγιναν ἄγαμοι κληρικοί δέν σημαίνει πῶς σίγουρα θά βροῦν τόν ἁγιασμό ἢ ὅτι δέν μποροῦν καί μέσα στήν ἀγαμία νά ἁμαρτήσουν. Ἀντιθέτως ὁ Χριστός καί δέν ἤθελε ἀλλά καί δέν γινόταν ποτέ νά ἁμαρτήσῃ, δηλαδή καί δέν μπορούσε ποτέ νά ἁμαρτήσῃ γιατί ἦταν καί Θεός, ἔφερε καί τήν θεϊκή φύση, ἦταν καί ἀκτιστος (=ἀδημιούργητος) καί τό ἀκτιστο δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐκπέσει στήν κατηγορία τοῦ κτιστοῦ (του δημιουργήματος). Ἄν ὑποστηρίξουμε πῶς ὁ Χριστός δέν ἁμαρτήσῃ ποτέ ἀπλῶς ἐπειδή ἔκανε καλή χρήση τοῦ αὐτεξουσίου του, χωρίς νά ὑπογραμμίσουμε εὐκρινῶς πῶς καί δέν μπορούσε ποτέ νά ἁμαρτήσῃ ἐπειδή ἦταν καί Θεός, ἔφερε δηλαδή καί τή θεϊκή φύση, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ ποτέ νά γνωρίσει τήν ἁμαρτία καί τό θάνατο, τότε δέν θά ἦταν ὁ Θεός – ἡ πηγή τῆς ζωῆς καί τοῦ Ἁγιασμοῦ – ἀλλά ἕνας μέγας ἅγιος ἢ προφήτης, δηλαδή ἕνα κτιστό ὄν. Φυσικά δέν εἶναι δυνατόν ποτέ ὁ Χριστός οὔτε καί νά ἤθελε νά ἁμαρτήσῃ καθῶς τό θέλημα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ ἦταν πλήρως ὑποταγμένο στό θέλημα τῆς θεϊκῆς του φύσεως, ἐνῶ οἱ δύο φύσεις τοῦ διατηροῦνταν πάντοτε τέλειες.⁵⁸ Ὅπως σημειώνει πολύ χαρακτηριστικά ὁ Καθηγητής Γεώργιος Μαρτζέλος «τό ἀνθρώπινο θέλημα (ἐνν. τοῦ Χριστοῦ) ὡς θεωμένο δέν ἀντιτασσόταν στό θεῖο

⁵⁸ Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Β' τόμος, (Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανισμένη)*, ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 2004³, σελ. 281 – 289.

θέλημα, αλλά ύποτασσόμενο σ' αυτό και ακολουθώντας τό ήθελε και ενεργούσε όσα του επέτρεπε τό θεϊο θέλημα πού παραχωρούσε στην ανθρώπινη φύση νά πράττει και νά πάσχει αυτά πού τήν χαρακτηρίζουν».⁵⁹

Ἡ πολύ πετυχημένη ἔκφραση *ἄγαμος εἶμαι παρθένος δέν εἶμαι*, πού ὑπάρχει στή θεολογική γραμματεία, ἐκφράζει ἀκριβῶς αὐτό τό λεπτό σημεῖο τῆς δογματικῆς θεολογίας. Ὁ Χριστός ἦταν ὁ μόνος παρθένος μέ τήν ὄντολογική, τήν ὑπαρξιακή καί πραγματική σημασία τῆς λέξεως. Ἦταν ὁ ἴδιος ἡ πηγὴ τοῦ ἁγιασμοῦ καί δέν γινόταν νά πέσει στή φθορά καί τό θάνατο (πού θεολογικά ἀποκαλοῦνται *ἁμαρτία*). Ὁ γάμος εἶναι ὁ πιό ἐγκλωβιστικός δεσμός μέ τόν μάταιο καί τραγικό μεταπτωτικό μας κόσμο. Ὁ δεύτερος πιό ἐγκλωβιστικός δεσμός μετά τόν γάμο εἶναι τό ἐπάγγελμα. Γι' αὐτό τό λόγο μετά τήν ἀναγνώριση καί ἐδραίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐκκλησία ἀποφάσισε πῶς τά ἡγετικά της μέλη, αὐτοὶ δηλαδή πού κατέχουν τόν τρίτο βαθμό τῆς ἱερωσύνης, ὡς ἐπίσκοποι, μητροπολίτες καί Προκαθήμενοι τῶν Ἐκκλησιῶν, δέν θά νυμφεύονται καί δέν θά ἔχουν ἐπάγγελμα ὥστε νά ἀποφεύγουν, ὅσο εἶναι ἐφικτό, τήν τραγικότητα καί τή ματαιότητα αὐτοῦ του κόσμου. Φυσικά εἶναι δυνατόν νά μήν ἀποφύγουν τήν ματαιότητα, ἀκόμα καί ἀπό αὐτή τή θέση, καί νά ἐγκλωβιστοῦν πλήρως σέ αὐτήν, καί τήν ἴδια ὥρα νά μήν ἐγκλωβιστεῖ ἕνας ἕγγαμος. Αὐτά εἶναι μέτρα πού παίρνει ἡ Ἐκκλησία γιά μᾶς ὁδηγήσει μέχρι τήν πόρτα τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, δέν εἶναι ἡ ἴδια ἡ Βασιλεία, ὁ ἴδιος ὁ ἁγιασμός. Δέν τίθεται θέμα μεταξύ κακοῦ γάμου καί καλῆς ἀγαμίας, ἀλλά μεταξύ δύο διαφορετικῶν δρόμων πού μποροῦν καί οἱ δύο νά ὁδηγήσουν στόν ἁγιασμό, ἂν χρησιμοποιηθοῦν δημιουργικά ἀπό τόν ἐλεύθερο ἄνθρωπο.

Ἡ παρακολούθηση τῆς ἐξέλιξης τῶν τριῶν βαθμίδων τῆς ἱερωσύνης θά μᾶς βοηθήσει νά καταλάβουμε καί τό ἐκκλησιολογικό τῆς περιεχόμενο. Ὁ Χριστός σέ μία ἐκ τῶν ἐπιγείων ἐμφανίσεων Τοῦ μετά τήν Ἀνάσταση, καί συγκεκριμένα «τήν πρώτη μέρα μετά τό Σάββατο, ὅταν βράδιασε κι ἐνῶ οἱ

---

⁵⁹ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Λόγου κατὰ τόν ἅγ. Ἰωάννη Δαμασκηνό καί ἡ σημασία της γιά τή θεολογία του*, δημοσιευμένο στό Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός, *Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Γ'*, ἐκδόσεις Π. Πουρνάρα Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 174.

μαθητές ἦταν συγκεντρωμένοι κάπου μέ κλειστές πόρτες, διά τόν φόβον τῶν Ἰουδαίων, ἤρθε ὁ Ἰησοῦς, στάθηκε στή μέση καί τούς λέγει : “Εἰρήνη σέ ἐσᾶς”. Κι ὅταν τό εἶπε αὐτό, τούς ἔδειξε τά χέρια καί τήν πλευρά του. Οἱ μαθητές χάρηκαν πού εἶδαν τό Κύριο. Ὁ Ἰησοῦς τούς εἶπε πάλι : “Εἰρήνη σ’ ἐσᾶς! Ὅπως ὁ Πατέρας ἔστειλε ἐμένα, ἔτσι στέλνω καί ἐγώ ἐσᾶς”. Ἐπειτα ἀπό τά λόγια αὐτά, φύσηξε στά πρόσωπά τους καί τούς λέγει : “Λάβετε Πνεῦμα Ἅγιο. Σέ ὅποιους συγχωρήσετε τίς ἁμαρτίες, θά τούς εἶναι συγχωρημένες· σέ ὅποιους τίς κρατήσετε ἀσυγχώρητες, θά κρατηθοῦν ἀσυγχώρητες».⁶⁰ Ἡ πληροφορία αὐτή δίνεται μέ λεπτομέρειες κυρίως ἀπό τόν Ἰωάννη στό τέταρτο εὐαγγέλιο καί μέ μία παραλλαγή, ἀλλά μέ τό ἴδιο ἀκριβῶς περιεχόμενο, καί ἀπό τόν εὐαγγελιστή Ματθαῖο στό πρῶτο εὐαγγέλιο καί βιβλίο τοῦ κανόνα τῆς Καινῆς Διαθήκης καί εἶναι ἀπολύτως εὐλογο καθώς καί οἱ δύο, ὡς μαθητές στόν στενό κύκλο τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ἦταν παρόντες στήν σημαντική αὐτή στιγμή. Συγκεκριμένα ὁ Ματθαῖος γράφει : «Οἱ ἔντεκα μαθητές ἔφυγαν γιά τή Γαλιλαία, στό βουνό ὅπου ὁ Ἰησοῦς τούς εἶχε παραγγεῖλει νά βρεθοῦν. Ὅταν τόν εἶδαν, τόν προσκύνησαν· μερικοί ὅμως εἶχαν ἀμφιβολίες. Ὁ Ἰησοῦς τούς πλησίασε καί τούς εἶπε : “Ὁ Θεός μου ἔδωσε ὅλη τήν ἐξουσία στόν οὐρανό καί στή γῆ. Πηγαίνετε λοιπόν καί κάνετε μαθητές μου ὅλα τά ἔθνη, βαπτίζοντάς τους στό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί διδάξτε τους νά τηροῦν ὅλες τίς ἐντολές πού σᾶς ἔδωσα. Κι ἐγώ θά εἶμαι μαζί σας πάντα ὡς τή συντέλεια τοῦ κόσμου” Ἀμήν».⁶¹

⁶⁰ Ἰωάν. 20, 19 – 23 : «Οὔσης οὖν ὀψίας τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ τῇ μίᾳ τῶν σαββάτων, καί τῶν θυρῶν κεκλεισμένων ὅπου ἦσαν οἱ μαθηταί συνηγμένοι διά τόν φόβον τῶν Ἰουδαίων, ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς καί ἔστη εἰς τό μέσον, καί λέγει αὐτοῖς· εἰρήνη ὑμῖν. Καί τοῦτο εἰπὼν ἔδειξεν αὐτοῖς τὰς χεῖρας καί τήν πλευράν αὐτοῦ. Ἐχάρησαν οὖν οἱ μαθηταί ἰδόντες τόν Κύριον. Εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς πάλιν· εἰρήνη ὑμῖν. Καθὼς ἀπέστακτε μέ ὁ Πατήρ, καγὼ πέμπω ὑμᾶς. Καί τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησε καί λέγει αὐτοῖς· λάβετε Πνεῦμα Ἅγιον· ἂν τινων ἀφήτε τὰς ἁμαρτίας, ἀφίενται αὐτοῖς· ἂν τινων κρατήτε, κεκράτηνται».

⁶¹ Ματθ. 28, 16 – 20 : «Οἱ δέ ἔνδεκα μαθηταί ἐπορεύθησαν εἰς τήν Γαλιλαίαν, εἰς τό ὄρος οὐ ἐτάξατο αὐτοῖς ὁ Ἰησοῦς. Καί ἰδόντες αὐτόν προσεκύνησαν αὐτῷ, οἱ δέ ἐδίστασαν. Καί προσελθὼν ὁ Ἰησοῦς ἐλάλησεν αὐτοῖς λέγων· ἐδόθη μοί πάσα ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ γῆς. Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τά ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτούς εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ

Παρατηρούμε πώς ο Χριστός λίγο πριν αναληφθεῖ στους οὐρανούς αφήνει στους μαθητές Του τὴν ἐξουσία πού εἶχε καί ὁ ἴδιος ἐπάνω στή γῆ. Ἀπό ἐδῶ καί στό ἐξῆς οἱ μαθητές του θά λύνουν καί θά δένουν τίς ἁμαρτίες τῶν ἀνθρώπων ἐπάνω στή γῆ, σύμφωνα μέ τόν εὐαγγελιστή Ἰωάννη, καί θά βαπτίζουν τά καινούρια μέλη τῆς Ἐκκλησίας, τά ὅποια μποροῦν νά προέρχονται ἀπό ὅλα τά ἔθνη τοῦ κόσμου, εἰς τό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, σύμφωνα μέ τόν εὐαγγελιστή Ματθαῖο.

Ἡ ἱστορική πορεία τῆς ἐκκλησίας μᾶς βοηθᾷ νά κατανοήσουμε τή σπουδαιότητα καί τό ἀκριβές ἐκκλησιολογικό περιεχόμενο τῆς ἱερωσύνης. Ὁ Χριστός μᾶς παρέδωσε τό οὐσιαστικό περιεχόμενο τῆς ἱερωσύνης, τό ὅποιο εἶναι ὁ ἁγιασμός ὁλόκληρῆς τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ ἄνθρωποι ἐπινόησαν τό ἐξωτερικό σχῆμα, δηλαδή τόν τρόπο τῆς παροχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ, τό ὅποιο βέβαια τό δανείστηκαν ἀπό τά σχήματα αὐτοῦ του κόσμου. Ὁ Χριστός δέν εἶπε ποτέ στους μαθητές πώς τούς ἀφήνει τόν ἀρχιερέα, τόν ἱερέα καί τόν διάκονο. Εἶπε ὅμως πώς τούς ἀφήνει τή δυνατότητα νά βαπτίζουν νέα μέλη τῆς ἐκκλησίας, τά ὅποια μποροῦν νά προέρχονται ἀπό ὅλα τά ἔθνη τῆς γῆς καθώς καί πώς μόνο αὐτοί μποροῦν νά συγχωροῦν τίς ἁμαρτίες τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἐξωτερικές ἀνάγκες τῆς ἐκκλησίας καί ὁ ἱστορικός χῶρος μέσα ἀπό τόν ὅποιο βγῆκε, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἐβραϊκός κόσμος, μᾶς ὁδήγησαν στήν ἐξωτερική διαμόρφωση τῆς ἱερωσύνης ὅπως τήν γνωρίζουμε καί στό δανεισμό τῶν ὀνομάτων ἀπό αὐτόν τόν κόσμο.

Ὅταν οἱ ἀπόστολοι, ἀρκετό καιρό μετά τήν ἀνάληψη τοῦ Κυρίου, συνειδητοποίησαν πώς ἔπρεπε νά συνεχιστεῖ ἡ παροχή τοῦ ἁγιασμοῦ καί μετά τό θάνατό τους, ἀποφάσισαν νά ἀφήσουν τούς πρεσβυτέρους ὡς ἡγέτες τῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων, οἱ ὅποιοι θά συνέχιζαν τήν παροχή τοῦ ἁγιασμοῦ. Κύριο μέλημα τῆς ἐκκλησίας ἦταν νά κάνει φανερό πῶς ὁ ἁγιασμός παρέχεται ἀπό συγκεκριμένα πρόσωπα, τούς ἱερεῖς, οἱ ὅποιοι ἔχουν πάρει τή δυνατότητα αὐτή μέ συγκεκριμένο τρόπο, τή χειροτονία (οἱ ἀπόστολοι ἔθεταν τά χέρια τούς ἐπάνω στους πρεσβυτέρους γιά τή μετάδοση τοῦ χαρίσματος τῆς τελέσεως τῶν

Ἁγίου Πνεύματος, διδάσκοντες αὐτούς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν· καί ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος. Ἀμήν».

μυστήριων). Διαφορετικά κινδύνευε ο άγιασμός και η εκκλησία να θεωρηθούν κάτι τό αιθέριο και ρομαντικό και όχι ζήτημα ζωής και θανάτου για την ανθρώπινη ύπαρξη. Αργότερα όμως κατάλαβαν πώς έπρεπε να αφήσουν και κάποια πρόσωπα, τά όποια θά συντόνιζαν τό έργο τών πρεσβυτέρων, ώστε να μήν άπειληθεί ή ένότητα τής εκκλησίας και αυτά τά πρόσωπα είναι οί έπίσκοποι, τά πρόσωπα που φυλοϋν σκοπιά και ύπάρχουν για ένα σκοπό, να μεριμνοϋν για την ένότητα του εκκλησιαστικού σώματος από τις άπειλές τών αίρέσεων και την έγγύηση τής παροχής του άγιασμού.⁶² Τά πρόσωπα αυτά θά αναλάμβαναν και να χειροτονοϋν καινούριους πρεσβυτέρους στην εκκλησία, δηλαδή ή παρουσία

---

⁶² Λίγο αργότερα στις αρχές του 2^{ου} μ. Χ., όταν πλέον θά έχει διακριθεί έντελώς ο βαθμός του επισκόπου από του πρεσβυτέρου, ο Ιγνάτιος έπίσκοπος Αντιοχείας, θά τονίσει ιδιαίτερος τό γεγονός ότι ή παρουσία του επισκόπου έγγυάται την ένότητα τής Εκκλησίας. Στην έπιστολή του προς Φιλαδελφείς θά γράψει : «Νά είστε άφοσιωμένοι στον έπίσκοπο, στο πρεσβύτεριο και στους διακόνους. Έάν όμως κάποιοι ύποπτεύθηκαν ότι τά λέω αυτά, επειδή γνωρίζω την άπόσχιση όρισμένων, μαρτυράς μου αυτός για τον όποιο είμαι δέσμιος, ότι δέν τά έμαθα από άνθρωπο, αλλά τό πνεϋμα κήρυξε λέγοντας τά έξης· χωρίς τον έπίσκοπο να μή κάνετε τίποτε· να διατηρείται τό σώμα σας σαν ναό του Θεού· αγαπάτε την ένότητα, απογεύγετε τις διαιρέσεις· γίνετε μιμητές του Χριστού, όπως και αυτός είναι μιμητής του Πατέρα Του. Καί εγώ έκανα τό ίδιο, σαν άνθρωπος εκπαιδευμένος για την ένότητα. Γιατί εκεί που ύπάρχει διαίρεση και όργη, δέν κατοικεί ο Θεός. Όλους λοιπόν όσοι μετανοοϋν τους συγχωρεί ο Κύριος εφόσον μετανοήσουν για να ένωθούν μέ τον Θεό και να ακολουθοϋν τον έπίσκοπο...Είναι καλοί και οί ιερείς, αλλά ανώτερος είναι ο άρχιερέας, στον όποιο είναι έμπιστευμένα τά άγια τών άγιων, στον μόνο που έχουν έμπιστευθεί τά μυστήρια του Θεού· αυτός είναι ή πόρτα του Πατέρα, μέσα από την όποια μπαίνουν ο Αβραάμ και ο Ισαάκ και ο Ιακώβ και οί προφήτες και οί άπόστολοι και ή Εκκλησία. Όλα αυτά για την ένότητα του Θεού» Βλ. Ιγνατίου Αντιοχείας, *Φιλαδελφεύσιν* 7 – 8 PG 5, 701C – 704A...9, PG 5, 704B - 705A : «τῷ ἐπισκόπῳ προσέχετε καί τῷ πρεσβυτερίῳ καί διακόνοις. Εἰ δέ ὑπώπτευσάν τινές με ὡσπερ εἰδόντα τόν μερισμόν τινων λέγειν ταῦτα, μάρτυς δέ μοί, ἐν ᾧ δέδεμαι, ὅτι ἀπό σαρκός ἀνθρωπίνης οὐκ ἔγνω. Τό δέ Πνεῦμα ἐκήρυσσε λέγον τάδε· Χωρίς ἐπισκόπου μηδέν ποιείτε· τήν σάρκα ὑμῶν ὡς ναόν Θεοῦ τηρεῖτε· τήν ἔνωσιν ἀγαπάτε, τούς μερισμούς φεύγετε· μιμηταί γίνεσθε Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς καί αὐτός τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ. Ἐγὼ μέν οὖν τό ἴδιον ἐποίουν, ὡς ἄνθρωπος εἰς ἔνωσιν κατηρτισμένος. Οὐ δέ μερισμός ἐστι καί ὀργή, Θεός οὐ κατοικεῖ. Πάσιν οὖν μετανοοῦσιν ἀφίει ὁ Κύριος, ἐάν μετανοήσωσιν εἰς ένότητα Θεοῦ καί συνέδριον τοῦ ἐπισκόπου...Καλοί καί οί ιερείς, κρείσσων δέ ὁ ἀρχιερεύς ὁ πεπιστευμένος τά άγια τών άγιων, ὅς μόνος πεπίστευται τά κρυπτά του Θεοῦ· αὐτός ὢν θύρα τοῦ Πατρὸς, δι ἧς εἰσέρχεται Αβραάμ καί Ισαάκ καί Ιακώβ καί οί προφῆται καί οί άπόστολοι καί ή Εκκλησία. Πάντα ταῦτα εἰς ένότητα Θεοῦ».

τους θά ἦταν ἡ ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ἐκκλησίας καί τὴ συνέχιση τῆς παροχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ μέσα στό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Μόνο μέ αὐτό τό νόημα καί τό δογματικό περιεχόμενο δίνονται καί οἱ χαρακτηρισμοί στοὺς τρεῖς βαθμούς τῆς ἱερωσύνης. Ἐπιπλέον ἡ Ἐκκλησία ὀνόμασε τὸν τρίτο βαθμό τῆς ἱερωσύνης ἀρχιερέα, καί τὸν δεύτερο ἱερέα, δανειζόμενη τὰ ὀνόματα ἀπὸ τὴν ἑβραϊκή ἱερωσύνη,⁶³ τῆς ὁποίας βέβαια τό περιεχόμενο διαφέρει πλήρως ἀπὸ τὴν ἱερωσύνη τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Κρατήθηκε ἴδιο τό ἐξωτερικό σχῆμα ἐνῶ ἄλλαξε ἐντελῶς τό περιεχόμενο.⁶⁴

---

⁶³ Γεωργίου Ἀντ. Γαλίτη, *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, (ὁ ποιμένας καί οἱ αἵρετικοί)*, σελ. 169.

⁶⁴ Ἀκριβῶς τό ἴδιο ἐγινε καί μέ τὴ χρησιμοποίηση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς φιλοσοφίας στὴν ἀκριβῆ διατύπωση τῆς θεολογίας ἀπὸ τοὺς μεγάλους βυζαντινοὺς θεολόγους. Οἱ ὄροι *ἐκκλησία, ὁμοούσιον, γενητό, ἀγένητο, λόγοι τῶν ὄντων, Λόγος, ἐνέργεια, ψυχή, παράδεισος, ἀθανασία, ἁμαρτία* ἐπινοήθηκαν ἀπὸ τό φιλοσοφικό περιεχόμενο τῆς κάθε σχολῆς, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τοὺς θεολόγους (καθὼς ἡ ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία κυριαρχοῦσε στὶς ἐκτεταμένες ἑλληνιστικές ἐπικράτειες πού ἀργότερα ἐγιναν ἑδαφος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας) ὅμως μέ ἐντελῶς καινούριο περιεχόμενο ἀπὸ αὐτό πού τοὺς ἔδιναν οἱ ἀρχαῖοι σοφοί καί οἱ φιλοσοφικές σχολές, τό ὅποιο δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τό βιβλικό περιεχόμενο τῆς Ἀναστάσεως καί τοῦ ἁγιασμοῦ. Γιὰ τό θέμα βλ. Νίκου Αθ. Ματσούκα, *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, (Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς – Βυζαντινῆς – Δυτικοευρωπαϊκῆς Μέ σύντομη εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία)*, σελ. 301 – 345, 490 – 526. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Φιλοσοφία καί Θεολογία στὴν πατερική παράδοση*, δημοσιευμένο στό *Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός, Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β*, Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 21 – 28. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου ὡς θεμελιώδης ἱεραποστολικὴ ἀρχὴ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας*, δημοσιευμένο στό *Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός, Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Γ*, Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 60 – 68. Ἀντιθέτως στό θέμα τῆς λατρείας ἢ χριστιανικῆ Ἐκκλησία ἀκολούθησε πολὺ λίγο τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο, ἐνῶ στό μέγιστο βαθμὸ ἀκολούθησε καί ἀφομοίωσε ζωντανά τὴν ἰουδαϊκὴ λατρεία. Στό βαθμὸ πού ὑπῆρξε ἐπηρεασμὸς ἀπὸ τό ἑλληνικό κόσμο, καί κυρίως ἀπὸ τό ἀρχαῖο θέατρο, ὑπῆρξε στό βαθμὸ πού τό θέατρο ἠκμασε στὴ Μ. Ἀσία, περιοχὴ ὅπου γράφτηκαν σπουδαῖα μνημεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅπως ἡ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη, καί ἰδρύθηκαν οἱ πρῶτες ἐκκλησιαστικὲς κοινότητες. Βλ. π. Ἰωάννου Γ. Σκιαδαρέση, *Ἐκκλησία, λατρεία καί εὐχαριστία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη*, δημοσιευμένο στό *Θεολογία*, Τριμηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Τόμος 80· τεύχος 40· Ὀκτώβριος – Δεκέμβριος 2009, μέ τὸν τίτλο *Θεῖα Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία* σελ. 178 – 179. Εἶναι ἀπολύτως εὐεξήγητη αὐτὴ ἡ ἀντίθεση. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία γεννήθηκε στὸν ἰουδαιοχριστιανικό κόσμο,

Τό νέο περιεχόμενο τῆς ἱερωσύνης φαίνεται πολύ καθαρά στήν *Πρός Εβραίους* ἐπιστολή : «κι ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἱερεῖς (ἐν. τῆς ἰουδαϊκῆς ἱερωσύνης) ἦταν πολλοί, γιατί ὁ θάνατος τούς ἐμπόδιζε νά παραμένουν αἰώνια, ὁ Ἰησοῦς, ἐπειδή παραμένει αἰώνιος, ἔχει ἱερωσύνη πού δέν μεταβιβάζεται. Γι' αὐτό μπορεῖ νά σώζει πάντα ὅσους μέσω αὐτοῦ πλησιάζουν τόν Θεό. Ζεῖ αἰώνια, γιά νά μεσιτεύει γί' αὐτούς. Τέτοιος ἀρχιερέας μᾶς χρειαζόταν· ἅγιος, ἄκακος, ἀψεγάδιαστος, χωρίς καμία σχέση μέ τήν ἀνθρώπινη ἁμαρτία, ὁ ὁποῖος ἀνέβηκε πάνω στά οὐράνια».⁶⁵ Οἱ ἱερεῖς δέν εἶναι μεσίτες μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων, «γιατί ἕνας εἶναι ὁ Θεός καί ἕνας ὁ μεσίτης μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων, ὁ ἀνθρωπος Ἰησοῦς Χριστός, πού πρόσφερε τή ζωή τοῦ λύτρω γιά χάρη ὅλων. Ἔτσι στόν προσδιορισμένο καιρό, ἔδωσε ὁ Θεός τή μαρτυρία του ὅτι θέλει νά σώσει τόν κόσμο»,⁶⁶ ὅπως σημειώνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος πρός τόν Τιμόθεο.

Όταν λέμε πώς ὁ ἐπίσκοπος εἶναι εἰς τύπον καί τόπον Χριστοῦ, ἔκφραση ποῦ τή συναντοῦμε σέ κείμενα τοῦ πρῶτου χριστιανισμοῦ, ὅπως στίς ἐπιστολές τοῦ Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, ἐπισκόπου Ἀντιοχείας, δέν ἐννοοῦμε μία μαγική δύναμη ἢ μία ταύτιση ἐνός ἀνθρώπου μέ τόν ἴδιο τό Θεό – κάτι τέτοιο δέν μπορεῖ νά εὐσταθεῖ σύμφωνα μέ τή δογματική διδασκαλία τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἐφόσον τό κτιστό δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐξισωθεῖ μέ τό ἄκτιστο – ἀλλά ὅτι ὁ ἐπίσκοπος ἔχει τό πιό σπουδαῖο διακόνημα μέσα στήν ἐκκλησία πρακτικά, ρεαλιστικά καί ἱστορικά : ἐγγυᾶται τήν συνεχῆ παροχή τοῦ ἁγιασμοῦ σέ ὀλόκληρο τό ἐκκλησιαστικό σῶμα· πρῶτα στόν ἑαυτό του καί κατόπιν σέ ὅλο τό ὑπόλοιπο σῶμα, πρεσβυτέρους, διακόνους, λαϊκούς. Ὁ ἴδιος ὁ ἐπίσκοπος εἶναι

ὅπου ἦταν ἔντονο τό ἰουδαϊκό στοιχεῖο, ἐνῶ ἡ διατύπωση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας στά πιό ἀκμάζοντα μέρη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὅπου ἦταν ἔντονη ἡ παρουσία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

⁶⁵ Εβρ. 7, 23 – 26 : «Καί οἱ μὲν πλείονες εἰσι γεγονότες ἱερεῖς διά τό θανάτῳ κωλύεσθαι παραμένειν· ὁ δέ διά τό μένειν αὐτόν εἰς τόν αἰῶνα ἀπαράβατον ἔχει τήν ἱερωσύνην· ὅθεν καί σώζειν εἰς τό παντελές δύναται τούς προσερχομένους δί' αὐτοῦ τῷ Θεῷ, πάντοτε ζῶν εἰς τό ἐντυγχάνειν ὑπέρ αὐτῶν. Τοιοῦτος γάρ ἡμῖν ἐπρεπεν ἀρχιερέυς, ὁσιος, ἄκακος, ἀμίαντος, κεχωρισμένος ἀπό τῶν ἁμαρτωλῶν καί ὑψηλότερος τῶν οὐρανῶν γενόμενος...».

⁶⁶ Τιμ. Α' 2, 5 – 6 : «εἰς γάρ Θεός, εἰς καί μεσίτης Θεοῦ καί ἀνθρώπων, ἀνθρωπος Χριστός Ἰησοῦς, ὁ δούς ἑαυτόν ἀντίλυτρον ὑπέρ πάντων, τό μαρτύριον καιροῖς ἰδίους...»

ἄνθρωπος ὅπως ὅλα τὰ υπόλοιπα μέλη, τό ἴδιο κτιστός καί φθαρτός μέ αὐτούς. Γί' αὐτό ἐνῶ τελεῖ ὁ ἴδιος τὰ μυστήρια μεταλαμβάνει ὁ ἴδιος πρῶτος τῶν ἀχράντων μυστηρίων, καθώς δέν παύει ποτέ καί ὁ ἴδιος νά ἔχει τήν ἀνάγκη τοῦ ἁγιασμοῦ, καί κατόπιν μεταλαμβάνει τό υπόλοιπο ἐκκλησιαστικό σῶμα παρέχοντας τοῦ τόν ἁγιασμό· διαφορετικά δέν θά εἶχε ὁ ἴδιος τήν ἀνάγκη τῆς μετάληψης τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Τήν ἴδια ὥρα ὅμως ποῦ πρῶτος ὁ ἴδιος ἔχει τήν ἀνάγκη τοῦ ἁγιασμοῦ, τήν ἴδια ὥρα ὁ ἴδιος πρῶτος κατέχει καί τό πιό χρήσιμο διακόνημα μέσα στήν ἐκκλησία ποῦ δέν τό ἔχει κανένας ἄλλος : χειροτονεῖ καινούριους ἐπισκόπους καί πρεσβυτέρους συνεχίζοντας ἀλλά καί διασφαλίζοντας τήν ἐνότητα καί τήν παροχή τοῦ ἁγιασμοῦ. Ὁ Χριστός στούς ἄνθρώπους, τὰ τελειότερα ὄντα τῆς δημιουργίας (πού εἶναι κατ' εἰκόνα Θεοῦ καί μετέχουν καί στούς δύο κόσμους νοητό – κτιστό καί ὑλικό) ἐμπιστεψήθηκε τό πιό σπουδαῖο δῶρο τῆς ἀνθρωπότητας : τόν ἁγιασμό τῆς. Μέσα στήν ἐκκλησία ὑπάρχουν καί ἄλλα χαρίσματα – διακονήματα πού συντελοῦν στόν ἁγιασμό τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὅπως τό διακόνημα τοῦ πρεσβυτέρου, τοῦ διακόνου, τοῦ οἰκογενειάρχου,⁶⁷ τοῦ διδασκάλου, τοῦ ἱατροῦ, τοῦ δικαστή, τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη, τοῦ καλλιτέχνη (οἱ ἁγιογραφίες καί τὰ ψηφιδωτά του χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ συντελοῦν σέ μεγάλο βαθμό στή συνειδητοποίηση τῆς θεοφάνειας καί τοῦ ἁγιασμοῦ), τοῦ ἐμπόρου.⁶⁸ Αὐτά τὰ χαρίσματα – διακονήματα ὅμως δέν

⁶⁷ Οἱ πρεσβύτεροι καί οἱ διάκονοι μποροῦν νά εἶναι καί ἔγγαμοι, καί στήν ἐποχή τοῦ ἀποστόλου Παύλου μποροῦσαν νά εἶναι ἔγγαμοι καί οἱ ἐπίσκοποι, ὅπως φαίνεται καθαρά καί στήν ἐπιστολή του πρὸς τόν Τίτον πού ἐξετάζει ἡ παροῦσα μελέτη. Βλ. Τίτ. 1, 5 – 9 : «Τούτου χάριν κατέλιπον σέ ἐν Κρήτη, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καί καταστήσῃς κατά πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγώ σοί διαταξάμην, εἴ τις ἐστιν ἀνέγκλητος, μιᾶς γυναικὸς ἀνὴρ, τέκνα ἔχων πιστά, μὴ ἐν κατηγορίᾳ ἀσωτίας ἢ ἀνυπότακτα. δεῖ γάρ τόν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι ὡς Θεοῦ οἰκονόμον, μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, μὴ παροῖνον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλά φιλόξενον, φιλάγαθον, σώφρονα, δίκαιον, ὄσιον, ἐγκρατῆ...»

⁶⁸ Πολύ σωστή εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ π. Νικόλαου Λουδοβίκου γιά τό ἐκκλησιολογικό περιεχόμενο τῶν χαρισμάτων. Βλ. π. Νικόλαου Λουδοβίκου, *Εἰκῶν καί Μίμησις: Ἡ Εὐχαριστιακὴ Ἐκκλησιολογία καί ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ὀντολογία τῆς Διαλογικῆς Ἀμοιβαιότητος*, δημοσιευμένο στό *Θεολογία*, Τριμηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Τόμος 80· τεῦχος 4ο· Ὀκτώβριος – Δεκέμβριος 2009, μέ τόν τίτλο *Θεῖα Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία* σελ. 236 – 237 : «Κατὰ συνέπεια, ὅλα τὰ χαρίσματα εἶναι ἀπολύτως Χριστολογικά. Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε χάρισμα εἶναι

παρέχουν άμεσα και πλήρως τόν άγιασμό όπως συμβαίνει με τό χάρισμα του επισκόπου, και γί αυτό είναι μέν σπουδαία και χρήσιμα, όχι όμως στό βαθμό που είναι οί τρεις βαθμοί τής ιερωσύνης, και δή αυτός του επισκόπου, για τούς λόγους που εξηγήσαμε.

Άλλωστε ό Ιγνάτιος Άντοχείας ένώ στην έπιστολή του *Πρός Μαγνησιείς* άποκαλεί τόν επισκοπο εις τύπον Θεού και τούς πρεσβυτέρους εις τύπον συνεδρίου τών άποστόλων πεπιστευμένους μέ τή διακονία του Ίησου Χριστού⁶⁹ (έκφραση, τήν όποία πολύ σωστά ό Παναγιώτης Παπαευαγγέλου μεταφράζει *συμβολίζει τό Θεό*)⁷⁰ στην έπιστολή του προς τούς Τραλλιανούς σημειώνει πώς πρέπει νά σεβόμαστε τούς διακόνους σαν νά ήταν ό Ίησους Χριστός, όπως και

ό όλος Χριστός σε διαφορετική μορφή και ό όλος Χριστός ένοικει σε κάθε χάρισμα, ένώ τό επισκοπικό χάρισμα μυει, ως κεφαλή, κάθε έπιμέρους χάρισμα σ' αυτήν άκριβώς τή Χριστολογική του πληρότητα : κάθε χάρισμα είναι συνεπώς "εις τόπον και τύπον Χριστού" και όχι μόνον αυτό του επισκόπου, όπως έχει παραδόξως σήμερα επικρατήσει νά λέγεται. Ο επισκοπος δέν θά μπορούσε, ούτε θά είχε νόημα, νά είναι "εις τόπον και τύπον Χριστού", εάν όλα τά άλλα χαρίσματα δέν ήταν επίσης όμοειδώς και όμουσίως, φανερώσεις/μετοχές του ένός Χριστού. Είναι δέ άληθινό ότι αυτή ή κατανόηση τών χαρισμάτων βρίσκει τήν εξήγηση τής έν τέλει στην Εύχαριστία...Γιά τούς Πατέρες ή Εύχαριστία είναι επίσης και ένας τρόπος για τά δημιουργήματα νά άναζητήσουν τή δική τους έτερότητα έν Χριστώ. Δηλαδή, ένα χάρισμα δέν είναι άπλως κάτι τό όποιο μου δίνεται τυχαίως από τόν Θεό, αλλά κάτι τό όποιο προσωπικά (άκριβώς άναλογικά) χρειάζομαι προκειμένου νά θεμελιώσω τή δική μου έτερότητα και δί' αυτής νά προσφέρω άγαπητικά τόπον έτερότητας στους άλλους άνθρωπους, αλλά και στόν Θεό τόν ίδιο, ό όποιος είναι ό Θεός του Αβραάμ, του Ισαάκ και του Μαξίμου Όμολογητού – ό Θεός μου».

⁶⁹ Ιγνατίου Άντιοχείας, *Μαγνησιεύσιν* 6 PG5, 668AB : «Επει ούν έν τοις προγεγραμμένοις προσώποις τό πάν πληθος έθεώρησα έν πίστει και ήγάπησα, παραινών, έν όμονοία Θεού σπουδάσετε πάντα πράσσειν, προκαθημένου του επισκόπου εις τύπον Θεού και τών πρεσβυτέρων εις τύπον συνεδρίου τών άποστόλων και τών διακόνων τών έμοι γλυκυτάτων, πεπιστευμένων διακονίαν Ίησου Χριστού, ός πρό αίωνων παρά τῷ Πατρί ήν και έν τέλει έφάνη».

⁷⁰ *Άποστολικοί Πατέρες* 4 (στή σειρά *Έλληνες Πατέρες τής Έκκλησίας Ε.Π.Ε.*, 119), Εισαγωγή, Κείμενα – Μετάφραση – Σχόλια από τόν Παναγιώτη Παπαευαγγέλου, Διδάκτορα Θεολογίας, έκδοτικός οίκος Έλευθερίου Μερετάρη «τό Βυζάντιον» πατερικά έκδόσεις «Γρηγόριος ό Παλαμάς» Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 95 – 96.

τόν ἐπίσκοπο πού εἶναι σύμβολο τοῦ Πατέρα⁷¹, ἐνῶ στήν ἐπιστολή του πρὸς τοὺς Σμυρναίους λέγει πῶς πρέπει νά ἀκολουθοῦμε τόν ἐπίσκοπο ὅπως ὁ Ἰησοῦς Χριστός τόν Πατέρα, τοὺς πρεσβυτέρους ὅπως τοὺς ἀποστόλους καί τοὺς διακόνους σάν ἐντολοδόχους τοῦ Θεοῦ.⁷² Θά μπορούσε νά πεῖ κάποιος πῶς ἡ ἀναφορά α) ὅτι πρέπει νά σεβόμαστε τοὺς διακόνους «σάν νά ἦταν ὁ Ἰησοῦς Χριστός», τόν ἐπίσκοπο σάν νά ἦταν τύπος τοῦ Πατρός, ἐνῶ τοὺς πρεσβυτέρους νά ἦταν συνέδριο Θεοῦ καί σύνδεσμος ἀποστόλων, καί β) ἡ ἔκφραση ὅτι οἱ διάκονοι εἶναι «ἐντολοδόχοι τοῦ Θεοῦ», ποῦ ἀποδίδεται στοὺς διακόνους, δείχνουν ἀνώτερη θέση τῶν διακόνων ἀπὸ αὐτὴ τῶν πρεσβυτέρων, γιὰ τοὺς ὁποίους σημειώνει πῶς βρίσκονται στή θέση τῶν ἀποστόλων. Ὅμως δέν ὑπάρχει τέτοιο πρόβλημα καθὼς οἱ ἐκφράσεις εἶναι δικές μας ποῦ θέλουν νά δείξουν τὰ ξεχωριστά, δηλαδή τὸ πιὸ σπουδαῖα, διακονήματα μέσα στήν Ἐκκλησία, κορυφαῖο τῶν ὁποίων εἶναι αὐτό τοῦ ἐπισκόπου γιατί ἐγγυᾶται τὴ συνέχιση τῆς παροχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ καθὼς χειροτονεῖ καινούριους ἱερεῖς. Γι' αὐτό ἡ συγκεκριμένη ἔκφραση, ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἢ παραπλήσια, μπορεῖ νά ἀποδίδεται τὴν ἴδια ὥρα καί στοὺς τρεῖς βαθμούς τῆς ἱερωσύνης ἀκόμα καί στὰ κείμενα τοῦ ἴδιου συγγραφέως, ὅπως παρατηρεῖται στὶς ἐπιστολές τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας.

Σύμφωνα μέ τίς παραπάνω δογματικές – θεολογικές προϋποθέσεις εἶναι προφανῆς ἡ ἀκριβῆς θέση τοῦ ἱερέως μέσα στό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Ὁ ἱερέας δέν εἶναι ἐκπρόσωπος τοῦ Θεοῦ καθὼς ὁ Θεός δέν μπορεῖ νά ἐξισωθεῖ μέ τόν ἄνθρωπο – τὸ κτιστό δέν μπορεῖ νά ἐξισωθεῖ μέ τὸ ἄκτιστο. Δέν εἶναι ὅμως ἀκριβῆς θεολογικά οὔτε καί ἡ ἄποψη πῶς ὁ ἱερέας ἐκπροσωπεῖ τὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ, ἐννοώντας τοὺς λαϊκοὺς, γιατί οἱ λαϊκοὶ ἔχουν τὴ δική τους θέση, τὴν ὁποία δέν

⁷¹ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Τραλλιανούς* 3, PG5 677A : «Ὁμοίως πάντες ἐντρεπέσθωσαν τοὺς διακόνους ὡς Ἰησοῦν Χριστόν, ὡς καί τόν ἐπίσκοπον, ὄντα τύπον τοῦ Πατρός, τοὺς δὲ πρεσβυτέρους ὡς συνέδριον Θεοῦ καί ὡς σύνδεσμον ἀποστόλων. Χωρὶς τούτων Ἐκκλησία οὐ καλεῖται». Καί στό σημεῖο αὐτὸ ὁ Π. Παπαευαγγέλου μεταφράζει τὴν ἔκφραση *τύπον Χριστοῦ* ὡς σύμβολο τοῦ Πατέρα βλ. *Ἀποστολικοὶ Πατέρες 4* (στὴ σειρά *Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Ε.Π.Ε.*, 119), Εἰσαγωγή, Κείμενα – Μετάφραση – Σχόλια ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Παπαευαγγέλου, σελ. 105.

⁷² Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Σμυρναίους* 8 PG5 713B : «Πάντες τῷ ἐπισκόπῳ ἀκολουθεῖτε, ὡς Ἰησοῦς Χριστός τῷ Πατρί, καί τῷ πρεσβυτερίῳ ὡς τοῖς ἀποστόλοις· τοὺς δὲ διακόνους ἐντρέπεσθε, ὡς Θεοῦ ἐντολήν».

μπορεῖ νά λάβει ὁ κληρικός – ἡ ριζική διάκριση κλήρου καί λαοῦ, κληρικῶν καί λαοῦ εἶναι αὐτό ποῦ συνιστᾷ τήν ἐκκλησία· στήν ἐκκλησία τό ποιμνιο δέν θά γίνει ποτέ ποιμένας καί ὁ ποιμένας ποτέ ποιμνιο. Ἡ πιό σωστή θεολογικά ἄποψη εἶναι πῶς ὁ ἱερέας, χωρίς νά εἶναι ἀνάγκη νά ἐκπροσωπεῖ ἀπαραιτήτως κάποιον, εἶναι τό πρόσωπο ποῦ κατέχει τό πιό σημαντικό λειτουργήμα μέσα στό ἐκκλησιαστικό σῶμα· τελειῖ τά ἄχραντα μυστήρια παρέχοντας τόν ἁγιασμό.

Καθώς ἡ ἐκκλησία πορεύεται μέσα στήν ἱστορία, εἶναι ἀπολύτως φυσιολογικό καί ἡ διαμόρφωση τῶν ἐξωτερικῶν σχημάτων καί τῆς ἱερωσύνης νά ἐπηρεάζεται ἀμεσα ἀπό αὐτές τίς συνθήκες. Ἐνα χαρακτηριστικό παραδειγμα εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ βαθμοῦ τοῦ διακόνου. Οἱ διάκονοι ἐπιλέχθηκαν καταρχᾶς γιά νά βοηθοῦν τούς ἀποστόλους στίς «ἀγάπες» τά τραπέζια ποῦ συνόδευαν τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας κατά τήν ἀποστολική ἐποχή, ὥστε οἱ ἀπόστολοι νά ἀφοσιωθοῦν ἀπερίσπαστοι στό ἱεραποστολικό καί κηρυκτικό τούς ἔργο. Ὅταν ὅμως οἱ «ἀγάπες» ἀτόνισαν καί δέν ὑπῆρχε λόγος νά ὑφίσταται ἡ συγκεκριμένη διακονία μέ τήν ἀρχική της μορφή, ἡ ἐκκλησία ἀποφάσισε νά ἐνσωματώσει τόν διάκονο στό λειτουργικό της ἔργο ὡς βοηθό τῶν ἱερέων⁷³ (δέν τόν κατήργησε, γιατί ἡ ἐκκλησία ποτέ δέν καταργεῖ καί δέν ἀχρηστεύει, μόνο ἐνσωματώνει καί ἀφομοιώνει ζωντανά, ἐφόσον πρόκειται γιά ζωντανό σῶμα πού δέν σταμάτησε ποτέ νά ὑπάρχει καί νά λειτουργεῖ – ἡ θεία λειτουργία γιά περισσότερο ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια τελεῖται ἀδιάκοπα). Εἶναι προφανές πῶς ὁ βαθμός τοῦ διακόνου δέν ἦρθε θεόσταλτος ἀπό τόν οὐρανό. Θεόσταλτο καί ἄκτιστο εἶναι τό περιεχόμενο τοῦ βαθμοῦ, καθὼς βοηθᾷ τούς ἄλλους δύο βαθμούς τῆς ἱερωσύνης στήν παροχή τοῦ ἁγιασμοῦ (ὁ ὁποῖος εἶναι ἄκτιστος), ὅμως ἡ ἐξωτερική του μορφή εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἀναγκῶν τῆς πρώτης ἐκκλησίας καί τῆς ἐπινόησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν μελῶν. Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε οἱ λέξεις *ἱερέας* καί *ἀρχιερέας* προέρχονται ἀπό τήν ἰουδαϊκή ἱερωσύνη (οἱ φαρισαῖοι ὡς θρησκευτική ἡγεσία τῶν ἰουδαίων ὀνομάζονταν ἀρχιερεῖς), ὅρος πού κράτησε ἡ ἐκκλησία γιά τή δική της ἱερωσύνη καί συγκεκριμένα γιά τόν τρίτο βαθμό. Στή χριστιανική παράδοση ἐπικράτησε καί ὁ ὅρος λευϊτική

⁷³ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Θεσμός καί χάρισμα κατά τήν ὀρθόδοξη παράδοση*, σελ. 206 – 207.

οικογένεια, ως χαρακτηρισμός για τις οικογένειες τῶν χριστιανῶν ἱερέων, σημάδι πού δείχνει καθαρά τήν ἐξωτερική προέλευση τῆς χριστιανικῆς ἱερωσύνης ἀπό τά σχήματα αὐτοῦ του κόσμου – καί συγκεκριμένα τόν ἑβραϊκό λαό – μέ ἐντελῶς ὅμως καινούριο περιεχόμενο.

4.ΧΑΡΙΣ ΚΑΙ ΑΜΑΡΤΙΑ

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀφιερώνει μεγάλο μέρος τῆς ἐπιστολῆς του γιά νά τονίσει στόν Τίτο πώς τά μέλη τῆς ἐκκλησίας θά πρέπει νά διακρίνονται γιά τήν σεμνότητα καί τήν καθαρότητα τοῦ βίου τους, διευκρινίζοντας ὅμως πώς αὐτό θά πρέπει νά εἶναι καρπός μόνο τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία φανερώθηκε πλήρως μέ τήν ἐνανθρώπιση καί τοῦ Κυρίου, καί ὄχι ἀπλῶς μία καλή ἐξωτερική συμπεριφορά. «Ἡθική αὐτόνομη δέν ὑπάρχει γιά τήν Κ. Διαθήκη καί τήν Γραφή γενικότερα. Ἡ ἠθική εἶναι ἀπόρροια, ὁ καρπός καί τό ἐπιστέγασμα τοῦ δόγματος (πρβλ. Α' Τιμ. 3, 15 – 16)»,⁷⁴ παρατηρεῖ ὁ Γ. Γαλίτης. Στό δεύτερο κεφάλαιο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὑπογραμμίζει : «Ὁ Θεός φανέρωσε τή χάρη του γιά νά σώσει ὅλους τους ἀνθρώπους. Αὐτή ἡ χάρη μᾶς καθοδηγεῖ γιά νά ἀρνηθοῦμε τήν ἀσέβεια καί τίς ἀμαρτωλές ἐπιθυμίες γιά νά ζήσουμε μέ σωφροσύνη, μέ δικαιοσύνη καί μέ εὐσέβεια στόν παρόντα αἰῶνα, περιμένοντας τή μακαριότητα πού ἐλπίζουμε, δηλαδή τήν ἐμφάνιση τῆς δόξας τοῦ μεγάλου Θεοῦ καί σωτήρα μας, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αὐτός ἔδωσε τόν ἑαυτό του γιά μας, γιά νά μᾶς λυτρώσει ἀπό κάθε ἀνομία, νά μᾶς καθαρίσει καί νά μᾶς κάνει ἕνα λαό πού νά ἀνήκει μόνο σ' αὐτόν καί νά καταγίνεται μέ ζῆλο στά καλά ἔργα».⁷⁵

⁷⁴ Γεωργίου Ἀντ. Γαλίτη, *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, (ὁ ποιμένας καί οἱ αἵρετικοί)*, σελ. 269.

⁷⁵ Τιτ. 2, 11 – 15 : «Ἐπεφάνη γάρ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις, παιδεύουσα ἡμᾶς ἵνα ἀρνησάμενοι τήν ἀσέβειαν καί τὰς κοσμικᾶς ἐπιθυμίας σωφρόνως καί δικαίως καί εὐσεβῶς ζήσωμεν ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, προσδεχόμενοι τήν μακαρίαν ἐλπίδα καί ἐπιφανείαν τῆς δόξης τοῦ μεγάλου Θεοῦ καί σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅς ἔδωκεν ἑαυτόν ὑπὲρ ἡμῶν, ἵνα λυτρώσῃται ἡ ἡμᾶς ἀπό πάσης ἀνομίας καί καθαρίσῃ ἑαυτῷ λαόν περιούσιον, ζῆλωτὴν καλῶν ἔργων».

Πολύ χαρακτηριστική είναι η αναφορά του για τη διαφορά των αποστόλων και των λοιπών εκκλησιαστικῶν μελῶν πρὶν τὴν ἐνανθρώπιση καὶ μετὰ : «Γιατί καὶ ἡμεῖς ἤμασταν κάποτε ἄμυαλοι, ἀπειθαρχοὶ, πλανημένοι, ὑποδουλωμένοι σὲ κάθε λογῆς ἐπιθυμίας καὶ ἡδονές· ζούσαμε μέσα στὴν κακία καὶ στὸν φθόνον· ἤμασταν μισητοὶ καὶ μισοῦσαμε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Ὄταν ὅμως ὁ σωτήρας μας ὁ Θεὸς φανέρωσε τὴν καλοσύνη του καὶ τὴν ἀγάπη του στοὺς ἀνθρώπους, μᾶς ἔσωσε, ὄχι γιὰ τὰ καλὰ μας ἔργα πού τυχόν κάναμε ἡμεῖς, ἀλλὰ γιὰ τὸ μᾶς σπλαχνίστηκε. Μᾶς ἔσωσε μὲ τὸ βάπτισμα τῆς ἀναγέννησης καὶ τῆς ἀνανέωσης πού χαρίζει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, πού τὸ σκόρπισε πλούσια πάνω μας διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σωτήρα μας, γιὰ νὰ δικαιωθοῦμε μὲ τὴ δική του χάρι καὶ νὰ κληρονομήσουμε τὴν αἰώνια ζωὴ, πού τὴν προσδοκοῦμε».⁷⁶ Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι «ἡ ἐκκλησία καθόρισε νὰ διαβάζονται τὰ τεμάχια αὐτὰ κατὰ τὴν ἡμέρα τῶν Ἐπιφανείων, κατὰ τὴν ἐορτὴ δηλαδή, κατὰ τὴν ὁποία ἐφάνη ὁ Τριαδικὸς Θεὸς ἡ καὶ τὸ φῶς αὐτοῦ ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς... ἦλθεν, ἐφάνη, τὸ φῶς τὸ ἀπρόσιτον» (Κοντάκι 6ης Ἰαν.)⁷⁷ «Καὶ τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια παρουσιάζουν τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ, ὅτι ἀπαντᾶται σ' αὐτὰ ὀρολογία περὶ Θεοῦ ὅμοια μὲ αὐτὴν πού χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ εἰδικότερα στὴ λατρεία τῶν βασιλέων (ἐπιφάνεια, μέγας θεός, σωτὴρ, φιλανθρωπία). Προφανῶς ὁ σκοπὸς τοῦ ἀποστόλου εἶναι ἀπολογητικὸς καὶ πολεμικὸς καὶ ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ ἀπομακρύνει τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τέτοιες παραστάσεις καὶ νὰ τοὺς ἀναγάγει στὸν Θεό, τὸν μόνο Μέγα καὶ Σωτὴρα... Ἄλλο κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν τεμαχίων

⁷⁶ Τίτ. 3, 3 – 7 : «Ἦμεν γὰρ ποτε καὶ ἡμεῖς ἀνόητοι, ἀπειθεῖς, πλανώμενοι, δουλεύοντες ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις, ἐν κακίᾳ καὶ φθόνῳ διάγοντες, στυγητοὶ, μισοῦντες ἀλλήλους· ὅτε δὲ ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλανθρωπία ἐπεφάνη τοῦ σωτήρος ἡμῶν Θεοῦ, οὐκ ἐξ ἔργων τῶν ἐν δικαιοσύνῃ ὧν ἐποιήσαμεν ἡμεῖς, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτοῦ ἔλεον ἔσωσεν ἡμᾶς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως Πνεύματος Ἁγίου, ὃ ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σωτήρος ἡμῶν, ἵνα δικαιώθεντες τῇ ἐκείνου χάριτι κληρονόμοι γενώμεθα κατ' ἐλπίδα ζωῆς αἰωνίου».

⁷⁷ Γεωργίου Ἀντ. Γαλίτη, *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, (ὁ ποιμένας καὶ οἱ αἵρετικοί)*, σελ. 271.

αὐτῶν εἶναι ὅτι ἡ θεολογία τούς εἶναι σαφῶς παύλειος, καί μάλιστα θεωροῦνται ὡς τὰ πιό παύλεια τεμάχια μέσα στό ὅλο σῶμα».⁷⁸

Ὁ ἁγιασμός τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως πρέπει νά χαρακτηρίζει ὅλα τά μέλη τῆς ἐκκλησίας : τόν ἴδιο τόν Τίτο, τούς πρεσβυτέρους – ἐπισκόπους, τούς ἡλικιωμένους, τίς ἡλικιωμένες, τούς νέους καί τίς νέες. «Κι ἐσύ νά συμπεριφέρεσαι ἔτσι, ὥστε σέ ὅλα νά εἶσαι ὑπόδειγμα καλῶν ἔργων. Ἡ διδασκαλία σου νά εἶναι ἀνόθευτη, σοβαρή, καθαρή, μέ σωστό περιεχόμενο, πού δέν θά δίνει ἀφορμή γιά κατηγορίες» θά τοῦ πεῖ.⁷⁹

Κατόπιν ἀναφέρεται στά χαρίσματα πού θά πρέπει νά κοσμοῦν τά ἡγετικά μέλη τῆς ἐκκλησίας, πρεσβυτέρους – ἐπισκόπους, οἱ ὅποιοι ἔχουν ὡς ἀποστολή νά διορθώνουν τίς ἐλλείψεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων : «ὁ λόγος πού σέ ἄφησα στήν Κρήτη ἦταν νά συνεχίσεις νά διορθώνεις τίς ἐλλείψεις καί νά ἐγκαταστήσεις σέ κάθε πόλη πρεσβυτέρους σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες πού σου ἔδωσα».⁸⁰ Ὁ Παῦλος ἐξηγεῖ μέ λεπτομέρεια τά χαρίσματα πού κοσμοῦν τήν ἀνθρώπινη φύση τοῦ πρεσβυτέρου – ἐπισκόπου : «πρεσβύτερος νά γίνεται μόνο ὅποιος εἶναι ἀδιάβλητος, ἄνδρας μίας μόνο γυναίκας, καί μέ παιδιά πιστά, πού δέν κατηγοροῦνται γιά ἄσωτη ζωή ἢ εἶναι ἀνυπάκουα. Γιατί ὁ ἐπίσκοπος, ὡς διαχειριστής τοῦ Θεοῦ, πρέπει νά εἶναι ἀδιάβλητος· νά μήν εἶναι ὑπερόπτης, εὐέξαπτος, μέθυσος, φιλόνικος, καί νά μήν ἐπιδιώκει ἀθέμιτα κέρδη. Ἀντίθετα, πρέπει νά εἶναι φιλόξενος, ν' ἀγαπάει τό καλό, νά εἶναι συνετός, δίκαιος, εὐσεβής, νά κυριαρχεῖ τόν ἑαυτό του· νά εἶναι προσηλωμένος στό κήρυγμα πού συμφωνεῖ μέ τή διδαχή πού μᾶς παραδόθηκε, καί συνεπῶς νά εἶναι ἀξιόπιστο.

⁷⁸ Γεωργίου Ἀντ. Γαλίτη, *Ἡ πρός Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, (ὁ ποιμένας καί οἱ αἵρετικοί)*, σελ. 272.

⁷⁹ Τίτ. 2, 7 – 8 : «περί πάντα σεαυτόν παρεχόμενος τύπον καλῶν ἔργων, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ἀδιαφθορίαν, σεμνότητα, ἀφθαρσίαν, λόγον ὑγιῆ, ἀκατάγνωστον, ἵνα ὁ ἐξ ἐναντίας ἐντραπή μὴδέν ἔχων περὶ ἡμῶν λέγειν φαῦλον».

⁸⁰ Τίτ. 1, 5 : «Τούτου χάριν κατέλιπον σέ ἐν Κρήτῃ, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καί καταστήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγώ σοι διετεξάμην».

Ἔτσι ὁ ἐπίσκοπος θά μπορεῖ καί νά καθοδηγεῖ σύμφωνα μέ τή σωστή διδασκαλία καί νά ἐλέγχει ὅσους εἶναι ἀντίθετοι σ' αὐτήν».⁸¹

Συμβουλεύει τόν Τίτο νά παρακινεῖ τούς ἡλικιωμένους νά εἶναι νηφάλιοι, σεμνοί, σώφρονες, ὑγιεῖς στήν πίστη, στήν ἀγάπη, στήν ὑπομονή. Τό ἴδιο πρέπει νά παρακινεῖ τίς γυναῖκες νά συμπεριφέρονται μέ τέτοιο τρόπο ποῦ νά ἐμπνέουν τό σεβασμό. Νά μήν κακολογοῦν, νά μήν εἶναι ὑποδουλωμένες στό κρασί καί νά διδασκοῦν τό καλό.⁸² Μόνο μέ αὐτόν τόν τρόπο θά διδάσκουν τίς νέες νά ἀγαποῦν τούς ἄνδρες τους καί τά παιδιά τους, νά ἔχουν σωφροσύνη, ἀγνότητα, νά φροντίζουν γιά τό σπίτι τους, νά ἔχουν καλωσύνη καί νά ὑποτάσσονται στούς ἄνδρες τους γιά νά μήν δυσφημεῖται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ.⁸³ Ἀπευθύνεται ἐπίσης ξεχωριστά καί στούς νέους, οἱ ὁποῖοι πρέπει νά εἶναι ἐγκρατεῖς.⁸⁴

5. ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΕΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΣ

Μόνο μέ αὐτό τό πρίσμα νοοῦνται καί οἱ ποιμαντικές συμβουλές πού δίνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος στόν μαθητή τοῦ Τίτο. Μόλις τελειώσει τήν ἀναφορά του στά χαρίσματα πού θά πρέπει νά κοσμοῦν τόν πρεσβύτερο – ἐπίσκοπο, καί πρῖν ἀναφερθεῖ στίς ὑπόλοιπες τάξεις τῶν πιστῶν, σημειώνει πώς ἂν ὁ ἐπίσκοπος δέν κοσμεῖται ἀπό αὐτά τά χαρίσματα οἱ αἰρετικοί θά ἐξαπατήσουν τούς ἀνθρώπους. «Γιατί ὑπάρχουν πολλοί, προπάντων αὐτοί πού ἤρθαν ἀπό τόν

⁸¹ Τίτ. 1, 6 – 9 : «εἴ τις ἐστὶν ἀνέγκλητος (ἐνν. ὁ πρεσβύτερος – ἐπίσκοπος), μιᾶς γυναικὸς ἀνὴρ, τέκνα ἔχων πιστά, μὴ ἐν κατηγορίᾳ ἀσωτίας ἢ ἀνυπότακτα. δεῖ γάρ τόν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι ὡς Θεοῦ οἰκονόμον, μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλὰ φιλόξενον, φιλάγαθον, σώφρονα, δίκαιον, ὄσιον, ἐγκρατῆ, ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ διδαχὴν πιστοῦ λόγου, ἵνα δυνατός ἦ καὶ παρακαλεῖν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῇ ὑγιαίνουσῃ καὶ τούς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν».

⁸² Τίτ. 2, 1 – 4 : «Σὺ δέ λάλει ἅ πρέπει τῇ ὑγιαίνουσῃ διδασκαλίᾳ. Πρεσβύτας νηφαλίους εἶναι, σεμνοὺς, σώφρονας, ὑγιαίνοντας τῇ πίστει, τῇ ἀγάπῃ, τῇ ὑπομονῇ. Πρεσβύτιδας ὡσαύτως ἐν καταστάματι ἱεροπρεπεῖς, μὴ διαβόλους, μὴ οἴνω πολλῷ δεδουλωμένας, καλοδιδασκάλους,...

⁸³ Τίτ. 2, 4 – 5 : «ἵνα σωφρονίζωσι τὰς νέας φιλόανδρους εἶναι, φιλοτέκνους, σώφρονας, ἀγνάς, οἰκουρούς, ἀγαθὰς, ὑποτασσομένας τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν, ἵνα μὴ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ βλασφημηθῆται».

⁸⁴ Τίτ. 2, 6 : «Τούς νεωτέρους ὡσαύτως παρακάλει σωφρονεῖν».

ιουδαϊσμό, πού δέν θέλουν νά ύποταχθοῦν, καί διδάσκουν ψεύτικα πράγματα ἔξαπατώντας τούς ἀνθρώπους. Αὐτούς πρέπει κανεῖς νά τούς ἀποστομώνει, γιατί γκρεμίζουν σπίτια ὀλόκληρα, διδάσκοντας πράγματα πού δέν πρέπει, μόνο καί μόνο γιά νά κερδίσουν χρήματα μέ ἀθέμιτα μέσα».⁸⁵ Γιά νά ἀπαντήσῃ κάποιος στούς αἰρετικούς δέν ἀρκεῖ μόνο ὁ κατάλληλος θεολογικός ἐξοπλισμός, ἀλλά κυρίως ἡ ἀγιότητα τοῦ βίου, τά σημάδια τῆς ὁποίας εἶναι ἄρετες πού ἀνέφερε προηγουμένως.

Ἐπιπλέον ἐνημερώνει τόν Τίτο γιά τό ποιμνιό του, τούς Κρητες, ἀπό πληροφορίες πού εἶχε, καί ὄχι ἀπό δική του προσωπική ἐμπειρία, καθώς ὁ ποιμένας πρέπει νά γνωρίζει πολύ καλά τά παιδιά του. : «Εἶπε ἕνας συμπατριώτης τους, δικός τους προφήτης : "Οἱ Κρητες εἶναι πάντα ψεῦτες, θηρία ἀνήμερα, ὀκνηροί, κοιλιόδουλοι". Αὐτός ὁ λόγος εἶναι ἀληθινός. Γί' αὐτό νά τούς ἐλέγχεις αὐστηρά, ὥστε νά ἔχουν σωστή πίστη καί νά μήν προσέχουν σέ ιουδαϊκοὺς μύθους καί σέ ἐντολές ἀνθρώπων πού ἀποστρέφονται τήν ἀλήθεια. Γιά τούς καθαρούς ὅλα εἶναι καθαρὰ. Γιά τούς μολυσμένους ὅμως καί τούς ἀπίστους τίποτα δέν εἶναι καθαρό, γιατί καί τό μυαλό τους καί ἡ συνειδήση τους εἶναι μολυσμένα. Διακηρύττουν ὅτι γνωρίζουν τόν Θεό, ἀλλά μέ τά ἔργα τους τόν ἀρνοῦνται. Εἶναι ἀπειθεῖς, δέν ὑποτάσσονται στόν Θεό καί εἶναι ἀνίκανοι γιά ὅποιοδήποτε καλό ἔργο».⁸⁶ Οἱ χαρακτηρισμοί τοῦ Παύλου γιά τούς Κρητες, ἀφοροῦν τούς Κρητες ὡς ἀνθρώπινη φύση καί τήν ἔλλειψη τοῦ ἁγιασμοῦ σέ αὐτήν, καί ὄχι βέβαιά τους Κρητες ὡς πολίτες, καί γί' αὐτό σέ καμία περίπτωση δέν θίγει τήν ἀξιοπρέπειά τους. Ἄλλωστε ὁ Τίτος πρέπει νά τούς ἐλέγχει καθαρὰ

⁸⁵ Τίτ. 1, 10 – 11 : «Εἰσὶ γάρ πολλοί καί ἀνυπότακτοι, ματαιολόγοι καί φρεναπάται, μάλιστα οἱ ἐκ περιτομῆς, οὓς δεῖ ἐπιστομίζειν, οἵτινες ὅλους οἴκους ἀνατρέπουσι διδάσκοντες ἅ μὴ δεῖ αἰσχροῦ κέρδους χάριν».

⁸⁶ Τίτ. 1, 12 – 16 : «εἰπέ τις ἐξ αὐτῶν ἴδιος αὐτῶν προφήτης· Κρητες ἀεὶ ψεῦσαι, κακά θηρία, γαστέρες ἀργαί. ἡ μαρτυρία αὕτη ἐστὶν ἀληθής· δὶ' ἣν αἰτίαν ἔλεγε αὐτούς ἀποτόμως, ἵνα ὑγιαίνωσιν ἐν τῇ πίστει, μὴ προσέχοντες Ἰουδαϊκοῖς μύθοις καί ἐντολαῖς ἀνθρώπων ἀποστρεφόμενων τήν ἀλήθειαν· πάντα μὲν καθαρὰ τοῖς καθαροῖς· τοῖς δέ μεμιαμμένοις καί ἀπίστοις οὐδέν καθαρόν, ἀλλά μεμίανται αὐτῶν καί ὁ νοῦς καί ἡ συνείδησις· Θεόν ὁμολογοῦσιν εἶδέναι, τοῖς δέ ἔργοις ἀρνοῦνται, βδελυκτοὶ ὄντες καί ἀπειθεῖς καί πρὸς πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἀδόκιμοι».

ώς πατέρας και επίσκοπος αναφερόμενος σε ολόκληρη την ύπαρξή τους, και όχι ως πολιτικός ηγέτης ενδιαφερόμενος για τους Κρήτες ως πολίτες (δέν έχει καμία απολύτως κοσμική εξουσία· μόνο την τέλεση των μυστηρίων και τό θεολογικό λόγο). Αυτό φαίνεται πολύ καθαρά από την επεξήγηση που δίνει ο ίδιος : «Γιά τους καθαρούς όλα είναι καθαρά. Γιά τους μολυσμένους όμως και τους άπίστους τίποτα δέν είναι καθαρό, γιατί και τό μυαλό τους και ή συνείδηση τους είναι μολυσμένα». Είναι προφανές πώς αυτή ή επεξήγηση δέν θά υπήρχε αν αναφερόταν σε πολίτες, αλλά μόνο σε ένιαϊες υπάρξεις καθώς ενδιαφέρεται για τόν άγιασμό τους.

Άλλωστε δέν είναι τυχαίο ότι άμέσως ακολουθει μία ακόμα σημαντική ποιμαντική του προς τόν Τίτο : ή υποχρέωσή του να υπενθυμίζει στό ποιμνιο της Κρήτης πώς πρέπει να υποτάσσεται σε αυτούς που άσκούν εξουσία. Η εκκλησία δέν έχει λόγο να φιλονικει με την πολιτική εξουσία γιατί είναι κάτι έντελως διαφορετικό από αυτήν. «Νά θυμίζεις στους πιστούς να υποτάσσονται στους άρχοντες και σ' αυτούς που άσκούν εξουσία, να πειθαρχούν, να είναι έτοιμοι για κάθε καλό έργο, να μην κακολογούν κανένα, να είναι ειρηνικοί, άνεξίκακοι και να δείχνουν σε κάθε περίπτωση πραότητα προς όλους τους ανθρώπους».⁸⁷

Μία ακόμα ποιμαντική προτροπή είναι ή αντιμετώπιση των αίρετικων. Κύριο χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής ζωής είναι ή έλευθερία. Όταν οι αίρετικοί δέν έχουν διάθεση να ακούσουν τό λόγο της άληθείας που όδηγει στη ζωή τότε ό ποιμένας πρέπει να τους αφήσει. Είναι έλεύθερα όντα που μόνοι τους απομακρύνονται από τή ζωή. «Τόν άνθρωπο που ακολουθει πλανερές διδασκαλίες συμβούλεψε τόν μία δύο φορές, κι αν δέν ακούσει άφησε τόν, με τή βεβαιότητα πώς αυτός έχει πιά διαστραφει και άμαρτάνει, καταδικάζοντας έτσι ό ίδιος τόν έαυτό του».⁸⁸

⁸⁷ Τίτ. 3, 1 – 3 : «Υπομίμησκε αυτούς αρχαίς και εξουσίαις υποτάσσεσθαι, πειθαρχείν, προς πάν έργον αγαθόν έτοιμους είναι, μηδένα βλασφημείν, άμάχους είναι, επικειείς, πᾶσαν ένδεικνυμένους πραότητα προς πάντας ανθρώπους».

⁸⁸ Τίτ. 3, 10 – 11 : «αίρετικόν άνθρωπον μετά μίαν και δευτέραν νουθεσίαν παραιτου, ειδώς ότι έξέστραπται ό τοιοῦτος και άμαρτάνει ών αυτοκατάκριτος».

Ένα ακόμα πρόβλημα που αντιμετώπιζε ή πρώτη εκκλησία ήταν οι διαμάχες για τον ιουδαϊκό νόμο. Η Παλαιά Διαθήκη αναφέρει πολλούς γενεαλογικούς καταλόγους με ονόματα προγόνων του έβραϊκού έθνους. Αναφέραμε στο εισαγωγικό σημείωμα της μελέτης μας πως ή επίσημη συγγραφή των παλαιδιαθηκικών κειμένων ξεκίνησε τον 10^ο αιώνα π.Χ., επί βασιλείας Δαβίδ. Μέσα στα ενδιαφέροντα του Δαβίδ ήταν να σώσει και την ιστορία του έθνους του, γεγονός στο οποίο συμβάλλει ιδιαίτερος ή έκτενης παρουσίαση των γενεαλογικών καταλόγων των προπατόρων του έβραϊκού έθνους.⁸⁹ Στα χρόνια του αποστόλου Παύλου υπήρχαν προφανώς έντονες έριδες μεταξύ των Ιουδαίων και της πρώτης εκκλησιαστικής κοινότητας για τους γενεαλογικούς καταλόγους τις διατάξεις του Μωσαϊκού νόμου και γι αυτό ο Παύλος συμβουλεύει τον μαθητή του Τίτο : «Νά αποφεύγεις τις ανόητες συζητήσεις σέ γενεαλογικούς καταλόγους, τις φιλονικίες και τις διαμάχες γύρω από τις διατάξεις του Μωσαϊκού Νόμου γιατί όλα αυτά είναι άνώφελα και μάταια».⁹⁰ Η συγκεκριμένη ποιμαντική προτροπή του Παύλου δείχνει μέ πολύ εύσύνοπτο και μεστό τρόπο τή χρυσή τομή μεταξύ Παλαιάς και Καινής Διαθήκης που έφερε ή ένανθρωπιση.

6.ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μεγαλύτερη απόδειξη για τό ότι έγινε πραγματικά ή Ανάσταση του Κυρίου είναι ο τεράστιος πολιτισμός τον οποίο δημιούργησε. Αν δέν ήταν άληθινό γεγονός ή Ανάσταση δέν θά είχε αφήσει πίσω της όλα αυτά τά δημιουργήματα : αρχιτεκτονική ναών, ποίηση, μουσική, θεολογικοί όροι,

---

⁸⁹ Μεταξύ των γενεαλογικών καταλόγων παρεμβάλλονται έντενεις διηγήσεις που αναφέρονται στα πιο σπουδαία πρόσωπα των γενεαλογικών καταλόγων, όπως συμβαίνει μέ τον Νώε. Ο αναγνώστης νιώθει πως ένα σεβαστό κομμάτι του βιβλίου *Γένεσις* της Παλαιάς Διαθήκης έχει γραφτεί μόνο για να παρουσιάσει τους γενεαλογικούς καταλόγους και οι ενδιάμεσες διηγήσεις έξηγοούν και αναλύουν τους συγκεκριμένους καταλόγους. Βλ. χαρακτηριστικά *Γέν.* 4, 25 – 26· 5, 1 – 32· 9, 20 – 28· 10, 1 – 32· 11, 1 – 32.

⁹⁰ Τίτ. 3, 9 : «μωράς δέ ζητήσεις και γενεαλογίας και έρεις και μάχας νομικās περιϊστασο· εισί γάρ άνωφελείς και μάταιοι».

άγιογραφία, ψηφιδωτά και χιλιάδες κείμενα, ένα από τὰ ὅποια εἶναι καί ἡ *Πρὸς Τίτον* ἐπιστολή τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Μία ἐπιστολή πού γράφτηκε πρὶν εἴκοσι αἰῶνες καί ἀπευθυνόταν πρὸς ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο, κατάφερε νά γίνει ἕνα ἀπό τὰ πιά διάσημα κείμενα τῆς παγκόσμιας γραμματείας, καθώς ἀποτελεῖ σήμερα ἕνα ἀπό τὰ 27 βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ συνεχῆς παρουσία τῆς ἐκκλησίας μέσα στόν πολιτισμό χωρίς καμία ἀπολύτως διακοπή – ἡ θεία λειτουργία δέν σταμάτησε ποτέ νά τελεῖται – εἶναι ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ἁγιασμοῦ ποῦ προσφέρει ἡ Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου· ἕνα καθαρὸ σημάδι θεοφανείας.

- Ἑλληνική Πατρολογία τοῦ J. P. Migne Τόμος 5, Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, Πολύκαρπος, Πάπαι, Ἀπολογηταί, (πανομοιότυπος ἀνατύπωσις τῆς ἐκδόσεως ἐν Παρισίοις 1857), κέντρον πατερικῶν ἐκδόσεων (ΚΕ.Π.Ε.), Γενική ἐπιμέλεια τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως ὑπὸ ἱερέως, θεολόγου, Ἰωάννου Κ. Διώτη, Ἀθῆναι 2001
- Ἀποστολικοὶ Πατέρες 4 Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Ε.Π.Ε., 119, Εἰσαγωγή, Κείμενα – Μετάφραση – Σχόλια ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Παπαευαγγέλου, Διδάκτορα Θεολογίας, ἐκδοτικός οἶκος Ἐλευθερίου Μερετάκη «τό Βυζάντιον» πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» Θεσσαλονίκη 1994
- Ἡ Ἁγία Γραφή (Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη) Μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρία 2003
- Ἡ Καινὴ Διαθήκη (κείμενο – μετάφραση στὴ δημοτικὴ) τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας 2006, στὴν ἔκδοσιν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἐδέσσης, Πέλλης καὶ Ἀλμωπίας 2008
- Βιβλιογραφία**
- Γαλίτη Ἄντ. Γεωργίου, Γεωργίου Ἄντ. Γαλίτη, *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, (ὁ ποιμένας καὶ οἱ αἵρετικοί)*, στὴ σειρά *Ἑρμηνεῖα Καινῆς Διαθήκης 12γ*, Κεντρικὴ διάθεση Μ. Γρηγόρης, Ἀθῆνα 31992

- Καϊμάκη Δημήτρη *Σύντομη Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη* (Επιλογή ενοτήτων από τη Βίβλο της Ιερουσαλήμ) Μετάφραση. Εκτυπωτική ΕΠΕ «Uniprint Hellas» Θεσσαλονίκη 1991
- Καλαντζάκη Ε. Σταύρου *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, (ἐπιμέλεια Ἀθανάσιος Παπαρνάκης, Δ.Θ.) ἐκδόσεις Π. Πουρναρά Θεσσαλονίκη 2007
- Καραβιδόπουλου Δ. Ἰωάννου *Εἰσαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη ²1993 και ³2007
- π. Λουβοβίκου Νικολάου, *Εἰκόν και Μίμησις: Ἡ Εὐχαριστιακή Ἐκκλησιολογία και ἡ Ἐκκλησιαστική Ὀντολογία τῆς Διαλογικῆς Ἀμοιβαιότητος*, δημοσιευμένο στό *Θεολογία*, Τριμηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Τόμος 80· τεῦχος 4^ο· Ὀκτώβριος – Δεκέμβριος 2009, μέ τόν τίτλο *Θεία Εὐχαριστία και Ἐκκλησία* σελ. 225 – 246
- Μαρτζέλου Δ. Γεωργίου *Φιλοσοφία και Θεολογία στην πατερική παράδοση*, δημοσιευμένο στό *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός*, *Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β'* Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 17 – 29
- Μαρτζέλου Δ. Γεωργίου *Θεσμός και χάρισμα κατά τήν ὀρθόδοξη παράδοση*, δημοσιευμένο στό *Ὁρθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός*,

- Μελετήματα δογματικής θεολογίας Β',
 εκδόσεις Π. Πουρναρά Θεσσαλονίκη
 2000, σελ. 195 – 217
- Μαρτζέλου Δ. Γεωργίου *Η σάρκωση του Λόγου ως θεμελιώδης
 ιεραποστολική αρχή τῆς ἀρχαίας
 ἐκκλησίας, δημοσιευμένο στό Ὁρθόδοξο
 δόγμα καί θεολογικός προβληματισμός,
 Μελετήματα δογματικής θεολογίας Γ',
 Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2007, σελ.
 51 – 68*
- Μαρτζέλου Δ. Γεωργίου *Ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ λόγου κατά τόν ἁγ.
 Ἰωάννη Δαμασκηνό καί ἡ σημασία της
 γιά τή θεολογία του, δημοσιευμένο στό
 Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικός
 προβληματισμός, Μελετήματα
 δογματικής θεολογίας Γ', Π. Πουρναρά,
 Θεσσαλονίκη, 2007, σελ. 139 – 205*
- Ματσούκα Αθ. Νίκου *Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας, (Ἀρχαίας
 Ἑλληνικῆς – Βυζαντινῆς –
 Δυτικοευρωπαϊκῆς Μέ σύντομη
 εἰσαγωγή στή φιλοσοφία), εκδόσεις Π.
 Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 2002*
- Ματσούκα Αθ. Νίκου *Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, σημεία
 νοήματα ἀποτυπώματα εκδόσεις Π.
 Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2002*
- Ματσούκα Αθ. Νίκου *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Β'
 τόμος, (Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ
 ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική
 χριστιανοσύνη), εκδόσεις Π. Πουρναρά,
 Θεσσαλονίκη 2004*
- π. Σκιαδαρέση Γ. Ἰωάννου, *Ἐκκλησία, λατρεία καί εὐχαριστία στήν*

*Αποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη, δημοσιευμένο
στό Θεολογία, Τριμηνιαία ἔκδοση τῆς
Ἱεραῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς
Ἑλλάδος, Τόμος 80· τεῦχος 40·
Ὀκτώβριος – Δεκέμβριος 2009, μέ τόν
τίτλο *Θεία Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία*
σελ.163 – 185*